

- Missions- Magazin, Jg. 1835, S. 448.
23. Fowler, G., Three Years in Persia , Bd. I, S. 267.
24. Op. Cit. S. 72; So auch Sarkhoch, S., Die Grundstruktur der Sozioökonomischen Organisation der iranischen Gesellschaft in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts, Diss. (Münster, 1975), S. 63.
25. ABM FC-4, Pers. Mission, Abhandlungen und Tagebücher, Nr.II, Hoernles und Schneiders Reise nach Isfahan und Kurdistan, 1.-4, Juli
26. Fowler, G., Three Years in Persia, Bd. I, S. 40ff, II, 5; Stuart, Ch., Journal , S. 202. Vgl. McNeill, F., Memoir of the Right Hon. Sir John McNeill and his Second wife Elizabeth Wilson, by their grand- daughter (London, 1910, S. 76ff).
27. Fraser, J.B., Travels in Koordistan, Mesopotamia... 2 Bde. (London, 1840), S. 401. Vgl. auch unten S. 23ff.
28. ABM FC-4, Pers.Mission, Abhandlungen und Tagebücher, Nr. II, Hoernles, und Schneiders Reise nach Isfahan und Kurdistan. 9./10. Juli
29. Perkins, J., A Residence of eight Years, S. 214. Vgl. z.B. Alcock, Th., Travels, S. 107ff; Fowler, G. Three Years in Persia, Bd. I,S.164.
30. Fowler, G. Three Years in Persia, Bd. I, S. 186. Die britische Residenz war in europäischem Stil erbaut worden, McNeill,F., Memoir of the Right Hon. Sir John McNeill, Passim.
31. Vgl. Stökl, G., Russische Geschichte,von den Anfängen bis zur Gegenwart (Stuttgart, 1962), S. 439ff, 496ff; Sykes, P., A History of Persia , Bd. II, S. 311ff.
32. Vgl. Uschakoff, (-), Geschichte der Feldzüge in der asiatischen Türkei Während der Jahre 1828 und 1829, deutsch bearbeitet Von. C.C. Lämmlein (Leipzig, 1838), S.

- Residence of eight Years in Persia among the Nestorian Christians with Notices of the Muhammedans (Andover, 1843), S. 160f; Stuart, Ch., Journal of a Residence in Northern Persia and the adjacent Provinces of Turkey (London, 1854), S.161f; Lambton, A.K.S., Persia: Breakdown of Society, S. 435ff.
17. Vgl. Fowler, G., Three Years, Bd.I, S. 328.
18. Vgl. Algar, H., Religion and State, S.26-72. Aehnlich Fowler, G., Three Years, Bd. II, S. 43. History of Persia under the Quajar Rule, translated from the Persian of Hasan - e Fasa'i's Farsnama- ye Naseri, by Heribert Busse (NewYork- London, 1927), S. 161. Vgl. auch Ende, W. Die Mullahs und die Macht, Zur Rolle der Schia in der Geschichte Irans, in Journal Für Geschichte 1, Nr.4 (September , 1979), 1979, S. 2-7.
19. Lambton, A.K.S., Persia: Breakdown in Society, S. 445. So auch Wolff, J., Researches and Missionary Labours among the Jews, Mohammedans and other sects, 1831-34, 2. Aufl. (London, 1835), S. 43.
20. ABM FC-4, Pers. Mission, Tagebücher und Abhandlungen, Nr. I/2, Pfander u. Kreiss, Reise von Schuschi über Constantinopel nach Täbris, 20. Juli. Vgl. Missions- Magazin, Jg. 1837, S. 457. So auch ABM FC-4, Pers. Mission, 1836, Nr. 7, Brief Hoernles vom 30. Sept. 1836.
21. Fowler, G., Three Years in Persia, Bd. I, S. 181; Alcock, Th., Travels, S. 112; Stuart, Ch., Journal, S. 179 und 184ff. Vgl. Der Islam, Bd. II, S. 180, Brockelmann, (-), Geschichte der islamischen Völker und Staaten, S. 380
22. Lambton, A.K.S., Persia: Breakdown in Society, S. 434/35. Vgl. ABM FC-4, Pers. Mission, 1834, Nr. 16, Haas, Reisebericht n. Urmia , Oct. 15-28,16. Okt. Vgl.

- amongst the Persians during the Qajar Period 1787-1921 (London, 1977) , S. 62ff ; Daniel , N. , Islam , Europe and Empire, S. 189ff. Ebenso: Sykes. P., A History of Persia, Bd. II, S. 298ff. Vgl. auch History of Persia under Qajar Rule , S. 118 ff; Wolff, J., Researches and Missionary Labours, S. 139ff.
36. Vgl. Ramazani, R.K., The Foreign Policy, S. 36ff; Daniel, N. Islam, Europe and Empire (Edinburgh, 1966), S. 189ff. Vgl. McNeill,F., Memoir of the Right Hon. Sir John McNeill, S. 72ff.
37. Vgl. Ekbal, K., Der Briefwechsel, S.26ff. Vgl. zum Folgenden: McNeill, F., Memoir of the Right Hon. Sir John McNeill, S. 83ff; Avery, P., An enquiry into the outbreak of the second Russo- Persian war 1826-1828, in Bosworth (Hg.), Iran und Islam (Edinburgh, 1971).
38. Wolff, J., Researches and Missionary Labours, S. 43. History of Persia Under Qajar Rule, S. 174 ff; Fowler, G., Three Years in Persia , Bd. II, S. 148; Ekbal, K., Der Briefwechsel Abbas Mirzas, S. 29ff, 42ff. Vgl. Sykes, P., A History of Persia, Bd.II, S.317ff. Aehnliche Situation 1809/10 vgl. A History of Persia Under Qajar Rule, S. 127f.
39. Fowler, G., Three Years in Persia , Bd. II, S. 149f
40. History of Persia Under Qajar Rule, S. 176-77
41. Fowler, G., Three Years in Persia , Bd. II, S. 162f
42. Wolff, J., Researches and Missionary Labours, S. 43f; Fowler, G., Three Years in Persia, Bd. II, S. 156ff.
43. Wolff, J., Researches and Missionary Labours, S. 43.
44. ibidem

- 39ff; Glazik , J., Die russisch - Orthodoxe Heidenmission (Münster, 1954), S. 204ff; Sarkisyanz, E., Geschichte der orientalischen Völker Russlands bis 1917 (München, 1961), S.55-86; Allen , W.D., A History of the Georgian People, from the Beginning down to the Russian Conquest in the Nineteenth Century (London, 1932).
33. Seton- Watson, H., The Russian Empire 1801-1917 (Oxford, 1967), S. 290ff; Sarkisyanz, E., Geschichte der Orientalischen Völker Russlands, S. 26-160; Glazik, J., Die Islam- Mission der Russisch- Orthodoxen Kirche (Münster, 1959), S. 38ff, 149ff; Glazik , J., Die russisch- Orthodoxe Heidenmission (Münster, 1954), S. 204ff. Vgl. auch Peoples and Languages of the Caucasus, Synopsis by B. Geiger, T. Halasi-Kun, U.a. Ianua linguarum Nr. VI, hrsg.Von C.H. v. Schooneveld (S'Gravenhage, 1959).
34. Vgl. Der Islam, Bd. II, S. 180; Stökl, G., Russische Geschichte,S. 447f (mit Unrichtigen Angaben); Ekbal, k., Der Briefwechsel Abbas Mirzas mit dem britischen Gesandten MacDonald Kinneir im Zeichen des zweiten russisch Persischen Krieges 1825-1828, islamkundliche Untersuchungen, Bd. 43 (Frei- burg, 1977), S.14. Der Handelsverkehr zwischen Persien und Russland war allerdings wenig bedeutend und wurde durch die Verträge von 1813 nicht stark gefördert. Vgl.Entner, M.I., Russio- Persian Commercial Relations, 1828- 1914, Univ. of Florida Monographs , Sociel Science, No. 28 (Gaines - ville/ Florida, 1965), S. 5ff.
35. Vgl. Zum Folgenden: Ramazani, K., The Foreign Policy , S. 36ff; Braun , H., Geschichte Irans seit 1500, S. 127ff. Der Islam , Bd.II, S. 179ff; Ekbal , K., Der Briefwechsel Abbas Mirzas, S. 13ff, 21ff, 45ff; lambton, A.K.S., Persia: Breakdown of Society, S. 440ff; Encyclopedie de l'Islam , Bd. IV, S. 41f; Wright, D., The English

55. Vgl. dagegen Ekbal, K., Der Briefwechsel Abbas Mirzas, S.44
56. Wright, D., The English , S. 76.95.
57. Uschakoff ,(-), Geschichte der Feldzüge in der asiatischen Türkei, S. 123f. Vgl. Ekbal, K. Der Briefwechsel Abbas Mirzas, S. 43f
58. Ekbal, K., Der Briefwechsel Abbas Mirzas, S. 83ff
59. Stuart, Ch., Journal, S. 194 und 223
60. Uschakoff, (-), Geschichte der Feldzüge in der asiatischen Türkei, S. 245. Vgl. Zum Folgenden: Ehret, J., Der Rückzug der Basler Mission aus Russland, in: Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde, Bd. 53 (Basel, 1954), S. 172ff.
61. Fowler, G., Three Years in Persia, Bd.II, S. 168; Perkins, J., A Residence of eight Years, S. 178; Wolff, J., Researches and Missionary Labours, S. 79; ABM FC-4, Pers. Mission, 1834, Nr. 15, Haas, Reisebericht nach Urmia, Oct. 15-28. Vgl. Missions- Magazin Jg. 1835,S. 438; Neumann, C.F., Geschichte der Uebersiedlung von vierzigtausend Armeniern, Welche im Jahre 1828 aus der Persischen Provinz Aserbajdschan nach Russland auswanderten... (Leipzig, 1834)
62. Perkins, J., A Residence of eight Years. S. 178; Kawerau, P., Amerika und die orientalischen Kirchen (Berlin 1958), S. 226, Anm. 315.
63. Sarkisyanz, E., Geschichte der Orientalischen Völker Russlands, S. 54; Lyko, D., Gründung, Wachstum und Leben der evangelischen Christlichen Kirchen in Iran, oekumenische Studien, hrsg. V.E. Benz, Bd. V (Leiden- Köln, 1964), S.4
64. Brentjes, B., Drei Jahrtausende Armenien (Wien- München, 1974),S. 166ff und 177ff.

45. Ekbal, K., Der Briefwechsel Abbas Mirzas, S. 63f
46. ABM FC-4, Pers. Mission, Abhandlungen und Tagebücher, Nr. III, Hoernles und Schneiders Reise nach Isfahan und Kurdistan, 16. Juni
47. Wolff, J., Researches and Missionary Labours, S. 43; Ekbal, K., Der Briefwechsel Abbas Mirzas, S. 73ff; ABM FC-4, Pers. Mission, Abhandlungen und Tagebücher, Nr. II, Hoernles und Schneiders Reise nach Isfahan und Kurdistan, 9./10.Juli.
48. Fowler, G., Three Years in Persia, Bd. II, S. 170ff; Ekbal, K., Der Briefwechsel Abbas Mirzas, S. 94; Wright, D., The English, S. 16f. Vgl. McNeill, F., Memoir of the Right Hon. Sir John McNeill, S. 106ff.
49. Wolff, J., Researches and Missionary Labours, S. 140.
50. Fowler, G., Three Years in Persia, Bd. II, S. 170. Anders History of Persia Under Qajar Rule, S. 183ff und Ekbal, K., Der Briefwechsel Abbas Mirzas, S. 97f. Vgl. auch McNeill, F., Memoir of the Right Hon. Sir John McNeill, S. 92ff mit Vielen Details.
51. Wolff, J., Researches and Missionary Labours, S. 44; Ekbal, K., Der Briefwechsel Abbas Mirzas, S. 86.
52. History of Persia Under Qajar Rule, S. 185; Ekbal, K. Der Briefwechsel Abbas Mirzas, S. 75ff. Die Uebermittlung der Gelder, mit denen der Abzug erkaufte wurde, besorgten Dr. John McNeill, ebenso die Standesgemässe Beherbergung des russischen Unterhändlers. Vgl. McNeill, F., Memoir of the Right Hon. Sir John McNeill, S. 100ff, S. 108ff.
53. در متن اصلی جا افتاده است
54. Ekbal, K., Der Briefwechsel Abbas Mirzas, S. 98-99

65. Heyer, F., (Hrsg.), Die Kirche Armeniens, eine Volkskirche zwischen Ost und West, in: Die Kirche in der Welt, Bd. XVIII (Stuttgart, 1978), S. 32ff, 71ff, 159ff, 165ff; Sarkisyanz, E., Geschichte der Orientalischen Völker Russlands, S. 38ff, 43ff; Brentjes, B. Drei Jahrtausende Armenien, S. 65ff, 79ff, 91ff, 139ff. Vgl. auch Sarkisyanz, M., A Modern History of Transcaucasian Armenia, Social, Cultural and Political (Ketsch/ Deutschland, 1975).
66. Wolff, J. Researches and Missionary Labours, S. 81 ff.
67. ibidem.

۲. ایران در دهه ۱۸۳۰

ولیعهدی عباس میرزا و «تمدن کلیسای کاتولیک» در تبریز و آذربایجان

شهر تبریز، مرکز ایالت آذربایجان چهارراه تجارت و رفت و آمد و همچنین مرکز سیاسی ایران بود که به لحاظ اهمیت حتی از تهران، پایتخت کشور نیز پیشی می‌گرفت. «مارکوپولو» نیز تبریز را در قرن ۱۳ شهری مهم و پرجمعیت با مشاغل و تجارتی شکوفا توصیف کرده بود.^(۱) در قرن ۱۷ و ۱۸ ایرانگردانی نظیر «الثاربوس»، «شاردن» یا «کمفر» باحیرت از عظمت، درخشش و شکوفایی این شهر سخن گفته‌اند. تبریز در قرن ۱۸ به دلیل زلزله، آشوبهای سیاسی و جنگ، درخشش خود را از دست داد و جمعیت آن نیز کاهش یافت. جمعیت این شهر براساس برآوردهای انجام شده در آغاز قرن نوزدهم برخلاف تهران که نمی‌توانست بیش از چهل هزار نفر جمعیت داشته باشد،^(۳) به سی تا هشتاد هزار نفر بالغ می‌شد.^(۲) «شاردن» در اواسط قرن ۱۷ سکنه یکی از شهرهای غرب ایران را حدود نیم میلیون نفر تخمین زده است.^(۴) بیماری وبا در ۳۰-۱۸۲۹ در این شهر، همه‌گیر شد و از فرار، جان حدود ۲۵ هزار نفر را گرفت.^(۵) پنج سال بعد این بیماری مسری بار دیگر تبریز را فراگرفت و در عرض چندماه در هر روز صدها نفر را به کام مرگ فرو می‌برد.^(۶)

در سال ۱۸۳۰ دیگر چیزی از درخشش قدیم تبریز در قرن ۱۷ باقی نمانده و چهره این شهر به دیگر شهرهای شرقی شباهت پیدا کرده بود. مشاهده آشفته‌گی کوچه‌ها و خانه‌ها،^(۷) دیوارهای دوجداره با ساخت ساده که در مقابل حمله روسها هیچ دوامی نداشتند^(۸) و پلهای روبه تخریب برنظر ایرانگردان تأثیر منفی به جای گذاشت. دیگر مسافران نیز متوجه بودند که تبریز «باوجود آن که شهری توسعه یافته است، اما فقیر و فاقد بازارهای زیباست»؛ همچنین از داشتن ساختمانی «که باعث غرور و افتخار شهر باشد، محروم است»^(۹). نظر عده دیگری در مورد این شهر به نسبت مثبت بود.^(۱۰) آنها هم‌رأی بودند که تبریز در مقایسه با دیگر شهرهای ایران «از بیشترین میزان نظم و رفاه» برخوردار است و بدون شک مرکز اقتصادی و سیاسی کشور است.^(۱۱)

شهر تبریز و ویژگیهای خاصی داشت، از جمله دروازه‌های مزین به زینت‌آلات رنگارنگ^(۱۲)، گرمابه‌های عمومی^(۱۳) و ارگ‌هایی که تا دور دستها قابل رؤیت بودند و در آن زمان از آنها به عنوان خزانه نظامی، کارگاه اسلحه‌سازی و مقر نیروهای نظامی استفاده می‌شد.^(۱۴) کاخ حکومتی نیز به گونه‌ای خاص جلب توجه می‌کرد. باغهایی گلکاری شده همراه با حوض و فواره‌های دل‌انگیز، فرشهایی پوشیده بر سطح اتاقها، پرده‌های نقاشی با موضوع پیروزی ایران بر عثمانی در جنگ ۲۳-۱۸۲۱، پنجره‌هایی با شیشه‌های رنگی بویژه تخت و سریر و مبلمان اروپایی، مسافران را تحت تأثیر قرار می‌داد.^(۱۵) اختلاف میان قصرهای شاه در تبریز و تهران با وضع این دو شهر تناسب داشت.^(۱۶)

حاصلخیزی و آب و هوای مطلوب منطقه تبریز اروپاییان را بشدت مجذوب خود می‌کرد.^(۱۷) وجود سامانه مفید آبیاری در اطراف شهر که انجام برنجکاری را در تبریز میسر می‌ساخت، موجب شگفتی مسافران می‌گردید. به عنوان مثال یکی از مبلغان مذهبی بازل، باغهای عباس میرزا را که قبل از دروازه‌های شهر واقع شده بودند، طی گزارشی با حیرت توصیف کرده است.^(۱۸) این باغها در زمین مسطح قرار گرفته‌اند، باین حال از میانشان نهرهای آبی می‌گذرد که با زاویه قائمه یکدیگر را قطع می‌کنند. درختان تبریزی (سپیدار) و بید در مدخل کوچه باغهای بزرگ سرخم کرده‌اند و در ادامه، حاشیه مسیر با درختان بادام، هلو، زردآلو، آلو، سیب و گلابی پوشیده شده است. ریشه همه این گلها و گیاهان در نهر آب قرار دارد، طوری که به راحتی آبیاری می‌شوند. درختان مو با وجود آن که قرآن شرب شراب را حرام کرده است، روی دیوارهای کوتاهی به ارتفاع حدود یک متر پرورش می‌یابند. مجموعه اینها آدمی را به یاد ظرافت هنر باغداری فرانسه می‌اندازد.

مرکز تجمع اروپاییان در ایران تبریز بود و این شهر دروازه کشور محسوب می‌شد. خاندان قاجار در ۱۷۹۹ تبریز را به عنوان مسند ولعهد انتخاب کرد.^(۱۹) از این رو این مقر حکومتی حایز اهمیت بسیار شد. بعلاوه شاه، عباس میرزا، وارث تاج و تخت را که از ۱۸۰۲ حکمران تبریز بود، مأمور انجام امور مربوط به سیاست خارجی کرد، به طوری که

سفارتخانه‌های روسیه و انگلیس تا اواسط دهه ۱۸۳۰ در تبریز قرار داشت.^(۲۰) به دلیل شهرت حکمرانان ایران از نظر آمادگی برای پذیرش تمدن و فرهنگ اروپایی بسیاری از اروپاییان روانه تبریز شدند. با ورود دیپلماتها، افسران، تجار، پیشه‌وران، پزشکان و سرانجام نیز مبلغان به آن دیار، در ایران مجموعه کاملی از اروپاییان حاضر شدند. در ریع اول قرن نوزدهم دهها مسافر اروپایی از این شهر دیدن کردند و بسیاری از پزشکان، دیپلماتها و افسران سالها در دربار حکمرانان اقامت داشتند.

اروپاییان عباس میرزا را «طرف سازگار»^۱، «بسیار جذاب»^۲، با «سیمایی نجیب»^۳، طالب احترام و با شخصیتی شاهانه یافتند.^(۲۱) حرکات و نشست و برخاست با نزاکت این شاهزاده چهل ساله، چشمان سیاه، نگاه گیرا و عادات مطلوب وی توجه برخی مسافران را به خود جلب می‌کرد. عباس میرزا از نظر آنها «نمونه کامل یک قاجار» بود.^(۲۲) البته با توجه به این سسایل نمی‌توان نتیجه گرفت^(۲۳) که آنها به طور کلی ویژگیهای عالی این وارث تاج و تخت را مورد ستایش قرار داده‌اند. چهره ولعهد نمایانگر یک ایرانی با ویژگیهای خاص خود بود، همان ویژگیهایی که شاخص یک ایرانی در آن دوران محسوب می‌شد. این مسافران از پایین بودن قدرت اجرایی، تأثیرپذیری شدید و بی‌ثباتی این حاکم^(۲۴)، همچنین از اسراف و ولخرجی، طمع پول و حسد و جاه‌طلبی وی خنده می‌گرفتند. از نظر آنها احساس همدلی و توافق این شاهزاده به علوم و فنون اروپایی «علاقه کودکانه‌ای نسبت به تازه‌ها» بود.^(۲۵) در نوشته‌های این مسافران با جملاتی نیشدار آمده است: «او هرگز حرف احمقانه‌ای نمی‌زد، اما هیچ‌وقت هم کار عاقلانه‌ای انجام نمی‌داد»^(۲۶)

آمادگی عباس میرزا برای پذیرش تمدن اروپایی تنها از سر آرمان‌گرایی نبود، بلکه در وهله اول ریشه در علل سیاسی داشت. در صورتی که در مورد فرهنگ و تمدن غرب نیز یک ارزشیابی کلی صورت می‌گرفت،^(۲۷) این شاهزاده قصد داشت با کمک غرب ارتش ایران را

مجهز سازد و به این وسیله بار دیگر جنگی بر علیه روسیه به راه اندازد. البته این تلاشها با موفقیت بسیار کمی مواجه شد. او نجیب‌زادگان ایرانی را برای تحصیل به انگلستان اعزام داشت. عباس میرزا از سربازان فراری در جنگ روسیه سپاهی به وجود آورد؛^(۲۸) افسران انگلیسی با تعلیم ارتش ایران آن را فرماندهی می‌کردند؛ در ارگ تبریز یک کارخانه اسلحه‌سازی وجود داشت. البته بدون انجام اصلاحات در مدیریت و امور مالی، تقویت قدرت نظامی ایران غیر قابل تصور بود. بعلاوه ایرانیان در استفاده از علوم و فنون ناتوان بودند. اقدامات تفتنی، اهمال، کمبود منابع مالی و دیگر موانع از تحقق این مقاصد جلوگیری می‌کرد. «فریزر»^۱ که در آغاز قرن بیستم از کارخانه اسلحه‌سازی دیدن کرد، معتقد بود این محل بیش از کارخانه اسلحه‌سازی شاه‌ی (۲۹) به اسلحه‌خانه نجیب‌زاده‌های شبیه است که سلاحها را از روی علاقه خریداری کرده است. حتی وقتی یک ایرانی در انگلستان نحوه ساخت توپ جنگی را می‌آموخت، موفق به ساخت آن نمی‌شد.^(۳۰) تنها قضاوت مثبت در مورد تجهیز ارتش در تبریز از سوی یکی از مبلمان صورت گرفته است.^(۳۱) برای تکمیل قدرت نظامی محدودیت‌های دیگری نیز پیش‌پای عباس میرزا قرار داشت، زیرا «علما» با هرگونه تقویت قدرت شاهزاده مخالفت می‌کردند و برای ممانعت از سربازگیری به اندازه کافی قدرت داشتند، چنانکه در ۱۸۲۸ به خاطر همین موضوع جنگی به راه افتاد.^(۳۲) بعلاوه پذیرش شاهزاده از نظر بسیاری از روحانیان به مثابه خیانت به اسلام بود.^(۳۳) این شاهزاده از ابتکار عمل اروپاییان در آذربایجان حمایت می‌کرد و به ترویج آن می‌پرداخت، از جمله از ساخت یک کارخانه نساجی، کارگاه معدن، چاپخانه یا بنای مدارس پشتیبانی به عمل می‌آورد.^(۳۴) او اعلام آمادگی کرده بود که پسرانش راتحت تعلیم اروپاییان قرار دهد.^(۳۵) همچنین در شهر لندن و کشور انگلستان از طریق آگهی در جستجوی مهاجران اروپایی برای سکونت در آذربایجان برآمد^(۳۶) و با غرور سبب‌زمینی‌هایی را که خود پرورش داده بود به یکی از مسافران اهدا کرد.^(۳۷) «عباس میرزا» به روش اروپایی زندگی می‌کرد و عادات غذایی، پوشش و ترکیب خانهاش را به شکل اروپایی درآورده بود. او با استفاده از یونیفورم اروپایی

بشدت مورد سرزنش معتمدان قرار گرفت. این نجیب‌زاده ایرانی طبق الگوی خود زبانهای اروپایی را می‌آموخت و قصرهایش را به سبک اروپاییی مبله کرده بود. «ملک قاسم میرزا» مردی بود با «ویژگی اروپایی»^۱، زیرا به طور سلیس به زبان فرانسوی صحبت می‌کرد و با نشستن بر روی صندلی و بر سر میز، غذا می‌خورد. او عضو «جامعه آسیا» در پاریس بود.^(۳۸) این ایرانی در انگلستان مانده و همسر انگلیسی اختیار کرده بود.^(۳۹) تعداد معدودی از اروپاییان در تبریز مدارسی برای آموزش زبان فرانسوی و یا علم تشریح بنا کردند.^(۴۰)

شمار اروپاییانی که ساکن دربار «عباس میرزا» بودند، به نسبت زیاد بود، عده کمی هم در دیگر شهرهای ایران به سر می‌بردند. در درجه اول دیپلماتهای انگلستان و روسیه در قلمرو تبریز اقامت داشتند. در ژوئن ۱۸۳۰ پس از فوت «مک‌دونالد کی‌نیرز»^۲ که سالهای متمادی نماینده کمپانی هند شرقی بود، سروان «جان ن. پی. کمپبل»^۳ «وابسته ارشد سفارت»^۴ گردید. وی پیش از این هم به ایران آمده بود. او در ۱۸۳۲ با وجود آن به دلیل شیفتگی نسبت به غرب با ایرانیان سازگاری نداشت، به سمت سفیر تام‌الاختیار، ارتقای مقام یافت.^(۴۱) «کمپبل» در سال ۱۸۳۵ به انگلستان بازگشت، زیرا دولت انگلیس تصمیم گرفته بود، بار دیگر خود عهده‌دار نمایندگی منافعش گردد. لندن به دلیل تهدید احتمالی هند از سوی روسیه ناآرام بود و از این رو اهمیت ایران نسبت به سالهای دهه بیست (۲۰-۱۸۱۰) بیشتر ارزیابی می‌شد. به این دلیل بود که میسیونری با بیش از دوازده افسر از جمله «پاسمور»^۵ «لانگتن»^۶ «راولینسن»^۷ «استودارت»^۸ «شیل»^۹ «آرسی تود»^{۱۰} «پاول»^{۱۱} و انواع ابزار جنگی روانه ایران شد. سروان «شی»^{۱۲} از مدت‌ها پیش در ایران بود.^(۴۲) بعلاوه دولت به توصیه «سرگور اوزلی»^{۱۳}، یکی از دیپلماتهای سابق در ایران برای مقابله بانفوذ رو به افزایش روسیه دست به همکاری می‌زد. بنا به توصیه «اوزلی» بنا بود، دفاع از هند در ایران انجام شود.^(۴۳) از این رو در سال ۱۸۳۵ لندن، «سر هنری ایلس»^{۱۴} را که معاهده

1. quite an European in Character
2. Mac Donald Kinneirs
3. Captain John N.P. Campbel
4. Chief attache
5. Passmore, Langton, Rawlinson, Stoddart, Shiel, D'Arcyodd, Powell
6. Captain Shee
7. Sir Gore Ouseley
8. Sir Henry Ellis

۱۸۱۴ به دست وی به امضا رسیده بود، به ایران اعزام نمود. (۴۴) وی با مناسبات ایران آشنایی داشت و به زبان فارسی صحبت می‌کرد. وظیفه او این بود که پس از تغییر پادشاهی در ۱۸۳۴ (۴۵) بابت جلوس شاه جدید برای عرض تبریک شرفیاب شود و با وی روابط مناسبی برقرار کند. (۴۶) «الیس» اواسط اکتبر به مقصد رسید و ضمن تقدیم هدایای ارزنده مراتب تکریم شاه را به جای آورد. به این ترتیب شاه ایران صاحب ابزار نظامی گردید، از جمله ۲۰۰۰ اسلحه و وسایل نظامی که البته به مدت ده سال همچنان دست نخورده در صندوقها باقی ماند. (۴۷) به این ترتیب انگلستان سیاست خود را مبنی بر بی توجهی نسبت به آداب و رسوم ایرانی تغییر داد. شاه نیز با اهدای تابلویی جواهر نشان که تصویری از خود وی بر آن نقاشی شده بود، از وی قدردانی کرد. (۴۸) در هنگام عزیمت «الیس»، «دکتر جان مک نیل» (بعدها ملقب به سِر) مدتها به نیابت سفیر به عنوان نماینده جدید انگلستان تعیین شد. وی به تناوب از ۴۰-۱۸۳۹ تا ۱۸۴۲ در این سمت مشغول به کار بود و وظیفه داشت در زمان سردی روابط با دربار شاه که به دلیل اشغال هرات (در آن زمان متعلق به ایران) حاصل شده بود، مسئولیت ناخوشایند نمایندگی کشورش را به عهده گیرد. (۴۹)

از کارمندان سفارت روسیه، نام سه نفر مشخص بود. ریاست هیأت «گراف سیمونیچ»^۱ که از ابتدا در خدمت فرانسه انجام وظیفه می‌کرد در جنگ دوم ایران و روسیه مجروح شده بود و به زبان انگلیسی تسلط داشت. (۵۰) نام و سمت دیگر اعضا نیز به جز زمان دقیق خدمتشان ذکر شده است. در سال ۱۸۲۶ مسیو «الکساندر گوستاف»^۲، دبیر سفارتخانه و «مسیو بیساک»^۳ از ۱۸۳۱ تا ۱۸۳۳ به سمت کاردار سفارت گمارده شده بود. (۵۱) «استوارت»^۴، منشی مخصوص «الیس» از «بود»^۵، دبیر سفارت، «الکساندر خوژکو»^۶، عضو دیگر سفارتخانه که فارسی هم می‌فهمید و همچنین «م. تورناو»^۷، رهبر ارکستر و خواننده نام می‌برد. (۵۲)

1. Graf Simonitsch	2. Alexander Gwostoff
3. Mons Bisack	4. Stuart
5. Bode	6. Alexander Khotzko
7. M. Tornauw	

در دربار عباس میرزا پزشکان و افسران انگلیسی بسیاری اقامت داشتند. «دکتر جان مک نیل» که در ابتدا در خدمت کمپانی هند شرقی بود، از ۱۸۲۱ به بعد در ایران و از ۱۸۳۵ به عنوان نماینده رسمی پادشاهی انگلیس، پزشک دربار بود و از افراد حرمسرا، پرستاری و مراقبت می‌کرد. وی شاهزاده را که از «سیروز کبیدی» رنج می‌برد، تحت عمل جراحی قرار داد. (۵۳) شاه و «عباس میرزا» بشدت به وی اعتماد داشتند. او در سال ۱۸۳۳ بالاترین نشان مملکتی یعنی «نشان شیر و خورشید» را کسب کرد. علاوه بر شاه، مردم تبریز هم از خدمات پزشکی «مک نیل» بهره‌مند می‌شدند. در میان همه انگلیس‌هایی که به ایران آمده بودند، «مک نیل» در کانون توجه بود و مدت کوتاهی «روزنامه تبریز» را که روزنامه‌ای دستنویس بود، منتشر کرد. (۵۴) «چارلز کرمیک»^۱ که همسرش ایرانی بود، بیش از ۲۰ سال در ایران خدمت کرد و پس از مرگ در بهار ۱۸۳۴ هنگامی که در گورستان آرامنه به خاک سپرده می‌شد، اغلب اروپاییان، بسیاری از نجبا و گروهی از سربازان در تشییع جنازه وی شرکت کردند. (۵۵) میسیونرهای بازاری نیز که در تبریز مشغول کار بودند، در مراسم تدفین شرکت کردند. دکتر «ریاک»^۲ در مقام جانشین وی، همزمان دبیر و پزشک سفارتخانه گردید. (۵۶) از ۱۸۳۳ به بعد گروهی از افسران و درجه‌داران در خدمت «عباس میرزا» بودند و پس از مرگ او در اختیار شاه قرار گرفتند. (۵۷) مراقبت و نظارت بر این گروه به عهده دکتر «گریفیث»^۳ بود. (۵۸) از سالها پیش افسرانی در تبریز کار می‌کردند. از جمله «سرگرد ایساک هارت»^۴، فرمانده پیاده نظام، «سر هنری لیندسی بتون»^۵، رئیس توپخانه ایران که به عنوان ژنرال ایرانی به دریافت «نشان شیر و خورشید» مفتخر شده بود. (۵۹) «سر هنری» در جنگ میان شاهزاده‌های ایران در ۳۵-۱۸۳۴ دارای نقش تعیین‌کننده‌ای بود. (۶۰) ریاست خزانه نظامی در ارگ تبریز سالهای سال به عهده «الکساندر نیس پت» بود. وی در اقدامات میسیونری به طور شایان توجهی مساعدت می‌کرد. (۶۱)

در میان اروپاییانی که به تبریز آمده بودند تعداد زیادی هم تاجر وجود داشت. در کوران

1. Charles Cormick
2. Dr. Riach
3. Dr. Griffith
4. Major Isaac Hart
5. Sir Henry Lindesay - Bethune

جنگهای ایران و روسیه دروازه‌های کشور برای واردات کالاهای اروپایی باز شد. در اواسط دهه ۱۸۳۰ محصولات روسی به میزان دو سوم، بیش از تولیدات انگلستان وارد ایران می‌گردید. (۶۲) محصولات کشور آلمان هم راهی بازارهای این شهر شدند. یک تاجر سویسی به نام «ریتمان»^۱ در ۱۸۳۳ تشکیلاتی در تبریز به راه انداخته بود. (۶۳) در سالهای دهه ۱۸۳۰ روابط تجاری میان ایران و انگلستان به نتیجه رسید، در حالی که مسیر تجارت از استانبول، طرابوزان و ارزروم تقویت گردیده بود. پس از «صلح آدریانوپول» کشتیهای انگلیسی امکان عبور و مرور بر دریای سیاه را یافتند. در طرابوزان و بعدها نیز در ارزروم، کنسولگریهای انگلیس تأسیس و در سال ۱۸۳۶ طی یک دوره چهارده روزه کشتیهای بخار وارد مسیر میان استانبول و طرابوزان شدند. (۶۴) به این طریق واردات کالاهای انگلیسی به ایران بشدت افزایش یافت. کالاهای «منچستر»، یعنی محصولات نساجی، شیشه، چای، شکر و کالاهای لوکس، (۶۵) بازارهای ایران را پر کرد. عباس میرزا و همچنین اشراف و مردم به اجناس اروپایی علاقمند بودند. (۶۶) از اول ژانویه تا اواسط سپتامبر ۱۸۳۶ میزان کالاهایی که به ایران منتقل می‌شد، به حجم ده هزار بار قاطر رسید. (۶۷) این هجوم تجاری انگلستان در حالی بود که صادرات کالاهای روسی به ایران پس از یک دوره کاهش، بار دیگر رو به افزایش گذاشته بود. (۶۸) با وجود آن که روسیه نسبت به انگلستان به ایران نزدیکتر بود و همین مسأله موجب برتری تجار روسیه بر انگلستان می‌شد، تجارت انگلستان به برکت صنعت و سامانه‌های جدید حمل و نقل نظیر کشتی بخار، امکان انتقال ارزانتر و سریعتر کالاها به ایران و در نتیجه رقابت با صادرات روسیه و بعضاً تحت فشار قرار دادن آن کشور را برای خود فراهم کرده بود. طبق قرارداد تجاری ۱۸۳۶ بین ایران و انگلستان بازرگانان انگلیسی نیز از همان حقوق تجار روسیه برخوردار گردیدند. از جمله این تجار «چارلز» و «ادوارد بورگس»^۲ و «ادوارد بونهام»^۳ را می‌توان نام برد. (۶۹) به استنباط مبلمان واردات کالاهای اروپایی به بازار داخلی لطمه وارد کرد. مبلمان میسیون بازل در گزارش سفر خود به

1. Rietmann*

2. Charles, Edward Burgess

3. Edward Bonham

اصفهان در تابستان ۱۸۳۶ نوشته‌اند: «کاشان یکی از شهرهایی است که از جنبه‌های مختلف، حایز اهمیت می‌باشد. در اینجا بیش از دیگر شهرهای ایران که تاکنون مشاهده کرده‌ایم، جنبه و جوش و تلاش برای کار به چشم می‌خورد. همه چیز گویای فعالیت مردم این خطه است. تولید اصلی کارخانجات این شهر ظروف مسی و محصولات ابریشمی است که به طور عمده در دیگر مناطق کشور به فروش می‌رسد. اما کارخانه‌داران نخ ابریشم شکایت داشته‌اند که با ورود کالاهای ابریشمی از اروپا محصولات آنها از میدان به در می‌شوند.» (۷۰) صادرات ایران در طولانی‌ترین زمان هم با واردات به حالت موازنه در نمی‌آمد. (۷۱) به این طریق در آن زمان که میسیونرها به ایران آمدند، ایران از نظر اقتصادی در حال وابسته شدن به محصولات صنعتی اروپا بود.

جنگ شاهزادگان در ۳۵-۱۸۳۴ و لشگرکشی به هرات

ایران در آغاز دهه ۱۸۳۰ سعی داشت خسارتهای عظیمی را که در نتیجه شکستهای حاصل از جنگهای ایران و روسیه متحمل شده بود، در شمال غرب جبران کند. از این رو شاه منافع خود را به شمال شرق که به طور عمده شامل شهرها و قبایل سنی مستقل بود و سابق براین نیز زیر لوای حکومت ایران قرار داشت، منحرف کرد. «فتحعلی شاه» قصد داشت، مقاصد اولین حاکم قاجار را به اجرا درآورد. شاه قاجار (آقا محمدخان) در حین لشگرکشی درگذشت و نتوانست به اهداف خود دست یابد، از این رو «فتحعلی شاه» در ۱۸۰۴ با جنگ اول ایران و روسیه درصدد برآمد تا برنامه معوقه تصرف هرات را عملی سازد. (۷۲) «عباس میرزا» از ۱۸۳۱ تا ۱۸۳۳ به دستور شاه در خراسان به جنگ پرداخت. این شاهزاده به دنبال بیماری کبدی‌اش که ناشی از مصرف زیاده از حد الکل بود، در حین جنگ به طور غیر منتظره‌ای در ۱۰ اکتبر ۱۸۳۳ درگذشت. پزشک انگلیسی که شاید می‌توانست در آن هنگامه او را نجات دهد، در میدان جنگ حضور نداشت. (۷۳) با مرگ این شاهزاده لشگرکشی پایان نیافت، بلکه اساساً تحت تأثیر آن قرار گرفت.

خبر فوت این شاهزاده در اواخر نوامبر ۱۸۳۳ به تبریز رسید. شهر در حاله‌ای از غم فرو رفت و مردم غم‌زده، دسته دسته همراه با حجله‌های عزادار خیابان به راه افتادند.^(۷۴) بازارها چند روز تعطیل شد. در ۲۰ ژوئن ۱۸۳۴ «محمد میرزا»، فرزند ۲۷ ساله شاهزاده مرحوم ولیعهد شد. مردم تبریز در اواخر ژوئن انتصاب شاه جدید را باشکوه و جلال تمام، آذین‌بندی بازار و بسیاری اقدامات شادی‌آفرین دیگر جشن گرفتند.^(۷۵) یک ماه بعد «محمد میرزا» که به دستور «عباس میرزا» برای ادامه لشگرکشی به خراسان رفته بود، در ملازمت حدود ده افسر انگلیسی، چندین درجه‌دار و یک پزشک به شهر خود رسید. این گروه که از اعضای انجمن میسیونری به‌شمار می‌رفتند، کمی قبل به ایران آمده بودند.

در ۲۳ اکتبر ۱۸۳۴ «فتحعلی شاه» در اصفهان درگذشت. از مدتها قبل شایعاتی در مورد نزدیک بودن فوت «فتحعلی شاه» در کشور پیچیده بود. وضع سلامتی این پادشاه ۶۸ ساله از مدتها پیش چندان خوب نبود. در بازار، مردم، خواب فتحعلی شاه را برای یکدیگر تعریف می‌کردند؛ وی پیش از مرگ، فوت خود را به خواب دیده بود.^(۷۶) شاه در حین لشگرکشی به شیراز درگذشت. والی آن سرزمین از پرداخت خراج سالانه آن امتناع کرده بود و همانطور که یکی از مسافران اروپایی مکتف شد، «شاه پیر چنان خشمگین گردید که به نظر می‌رسید نیروی تازه‌ای در وجودش دمیده باشد؛ بوی طلا از همان فاصله دور زندگی جدیدی به او بخشید».^(۷۷) با مرگ شاه خطر بروز جنگ داخلی کشور را فرا گرفت، زیرا دیگر والیان ذینفوذ جانشینی شاهزاده «محمد میرزا» را قبول نداشتند. اروپاییان نیز مضطرب بودند و از بروز یک حادثه ناهم‌مطلوب می‌هراسیدند.^(۷۸) از این رو همسر «دکتر مک نیل» و «لیدی کمپیل» در تابستان ۱۸۳۴ ایران را ترک کردند، زیرا در صورت بروز جنگ داخلی دیگر امکان تأمین امنیت آنان وجود نداشت.^(۷۹) آرامنه نیز از آشوب و تعقیب و گریز وحشت داشتند. «عباس میرزا» با قدرتی که داشت، در آذربایجان از آنها حمایت می‌کرد، از این رو با مرگ وی در ۱۸۳۳ آرامنه از وخامت وضع خود می‌هراسیدند.^(۸۰) با بهبود غیرمنتظره شاه پیر در اواخر ۱۸۳۳ این جنگ نیز درنگرفت.^(۸۱)

در اوایل نوامبر ۱۸۳۴ خبر فوت شاه در تبریز اعلام شد و شهر همچنان آرامش خود را

حفظ کرد.^(۸۲) در نهم نوامبر جشن تاجگذاری «محمد میرزا» و کسب عنوان «محمدشاه» برگزار شد. با شلیک چند توپ (به دلیل جنگی که در شرف وقوع بود، در مصرف باروت صرفه‌جویی می‌شد) خبر ارتقای مقام وی به مردم اعلام شد.^(۸۳) چند روزی نگذشته بود که والیان فارس، شیراز و تهران ادعای تاج و تخت کردند.^۱ حکمران تهران [ظل‌السلطان (م.)] برادر بزرگتر عباس میرزای مرحوم بود و در زمان جانشینی «فتحعلی شاه» او را کنار گذاشته بودند. خیابانها به‌طور فزاینده‌ای ناامن می‌شدند و حملات شدت می‌گرفت. حتی قاصد سفیر انگلیس نیز گرفتار یکی از این حملات شد.^(۸۴) «محمدشاه» در موقعیتی نبود که ادعای شاهی خود را عملی سازد، زیرا ارتش کوچک او در کردستان مستقر بود؛^(۸۵) همچنین شاه منابع مالی برای تأمین هزینه یک ارتش به نسبت بزرگتر را در اختیار نداشت.

«سر جان کمپیل»، سفیر انگلیس دفاع از ادعای تاج و تخت «محمدشاه» را به عهده گرفت. «کمپیل» می‌توانست برای این کار روی موافقت «گراف سیمونینچ»، سفیر روسیه که در عین حال به پایان سریع جنگ شاهزادگان علاقمند بود، حساب کند. «کمپیل» نهایت سعی خود را برای کمک به «محمدشاه» می‌کرد تا او بر سر قدرت بماند. وی الهام‌بخش نیروهای ارتش بود و مبالغ مورد نیاز برای پرداخت حقوق سربازان را که در زمان «عباس میرزا» و «محمدشاه» سه سال تمام به تعویق افتاده بود، تأمین کرد. به دلیل آن که «کمپیل» به خوبی به زبان فارسی صحبت می‌کرد، ۲۰ هزار پوند از طریق معامله با تاجر تبریز به دست آورد.^(۸۷) به این ترتیب پول لازم را برای حقوق سربازان جمع‌آوری کرد و در ۱۷ نوامبر به آنها پرداخت نمود. البته سربازان، ناراضی و طالب افزایش حقوق بودند.^(۸۸) با سربازان فراری بشدت برخورد می‌شد، همسرانشان را می‌زدیدند و در منزلشان ایجاد مزاحمت می‌کردند.^(۸۹) دلیل آن همه تلاش «کمپیل» برای «محمدشاه» ناشی از تضاد میان روسیه و انگلستان بود. روسها حاضر بودند «محمدشاه» را با یک ارتش روسی بر اریکه قدرت بنشانند ولی دیپلمات انگلیسی قصد داشت، به هر ترتیب مانع

۱. مدعیان سلطنت عبارت بودند از علی میرزا ظل‌السلطان (حاکم تهران)، حسین میرزا فرمانفرما (حاکم شیراز) و حسن علی میرزا شجاع‌السلطنة (حاکم کرمان) که عموهای محمدشاه بودند (م.).

از این کار شود.^(۹۰)

به تشخیص منجمان که بشدت مورد اعتماد هیأت حاکمه ایران بودند،^(۹۱) ایام آتی، نحس اعلام شد و از این رو عزیمت ارتش به تعویق افتاد. با این وجود شاه به توصیه منجمان در ۱۶ نوامبر، شهر را ترک گفت،^(۹۲) البته ارتش در ۲۰ نوامبر یا کمی دیرتر^(۹۳) از پی وی روانه شد و دو سفیر حتی پس از ۶ روز تأخیر به راه افتادند.^(۹۴)

«محمدشاه» طی نامه‌ای به رقیب خود در تهران پیشنهاد کرد که در صورت فرمانبرداری کامل از او، با ضمانت حفظ بینایی چشمانش^(۹۵) و به همراه مزایای دیگر به وی امان دهد. در ایران رسم بود که با جابجایی تاج و تخت، دیگر شاهزادگانی را که حق جانشینی و کسب تاج و تخت را داشتند، از دو چشم نابینا می‌ساختند. از این رو شاهزادگان خردسال در حرمسرا تمرین می‌کردند که بتوانند با چشمان بسته به زندگی خود ادامه دهند.^(۹۶) این نامه به امضای سفیر انگلیس و روسیه رسید، زیرا «محمدشاه» بر این عقیده بود که به این وسیله می‌تواند اقتدار بیشتری نسبت به حریف خود کسب کند. در اواسط دسامبر ۱۸۳۴ سپاه «محمدشاه» به تهران رسید. «سرهنری لیندسی - بتون» در رأس این سپاه قرار داشت و فرماندهی قسمتهای مختلف این سپاه به عهده افسران انگلیسی میسیون نظامی بود. آنها بی‌آن که با مقاومت قابل ذکری مواجه شوند، قادر به اشغال پایتخت و نجات خزانه شاهی گردیدند.^(۹۷) و جشن تاجگذاری در ۲۸ دسامبر ۱۸۳۴ در تهران برگزار شد.^(۹۸) چند ماه بعد دیگر رقیب نیز مطیع وی گردیدند. «لیندسی بتون»، اصفهان و سروان «شی» شیراز را گرفت.^(۹۹) در اواخر مارس ۱۸۳۵ «هاس»، مبلغ مذهبی بازل در تبریز می‌نویسد: «کسی انتظار نداشت که این کار به این سادگی‌ها صورت پذیرد، نفوذ اروپاییان آنقدر زیاد نبود و تاکتیک سپاهیان نیز که به روش اروپایی اجرا و فرماندهی می‌شد، تا آن حد اهمیت خود را حفظ نکرده بود. ترس و وحشت تقریباً همه جا را آن چنان فراگرفت که همگان از دفع دشمن ناتوان گردیدند.^(۱۰۰) در تابستان ۱۸۳۵ آرامش بر ایران حکمفرما شد.^(۱۰۱)

شاه جدید به این ترتیب قدرت خود را مدیون سفیر انگلیس می‌دانست و ضمن تأیید

این مسأله، این انگلیسی را یک «همقطار نامی» می‌خواند.^(۱۰۲) در زمان درگیریها شاه با طرح این موضوع که شاه فقید او را جانشین تاج و تخت خوانده است و تحت حمایت سفرای روسیه و انگلیس می‌باشد، در مقابل رقبای خود کسب مشروعیت می‌کرد.^(۱۰۳) دکتر «ریاک»، پزشک انگلیسی سفارت که سپاهیان ایران را در لشکرکشی به سمت تهران همراهی کرده بود، طی نامه‌ای وقایع را به تفصیل شرح داد. وی در این نامه به «پرکینز»^۱، مبلغ آمریکایی در تبریز نوشت: «سفیران انگلیس و روسیه به عنوان کمک به تاج و تخت ایران انتصاب شاه جدید را مورد تأیید و پشتیبانی خود قرار دادند. شاه تحت حمایت آنها و عده‌ای از افسران نظامی انگلیس ضمن فرماندهی سربازان خود به حالت جنگی از تبریز به تهران آمد. این اقدام اروپاییان کاملاً به منظور نفوذ در ایران صورت گرفت، اروپاییانی که مایه وحشت بسیاری ایرانیان و همچنین دیگر کشورهای آسیایی بودند، به همین سادگی به تشخیص «محمدشاه» برای حفظ تاج و تخت وی مناسب به نظر می‌آمدند. اگر بخواهیم اصل مطلب را بگوییم، ممکن است این اقدام، بخصوص با حمایت «سرجان کمپبل»، سفیرکبیر انگلیس و سرتیپ «لیندسی» (موسوم به «سرهنری بتون»)، افسر ارشد انگلیسی که خوشبختانه از روی خردمندی توسط شاه به فرماندهی ارتش منصوب شده بود، صورت گرفته باشد و به این ترتیب بود که جانشینی شاه به خوبی انجام پذیرفت. او همچون طفلی بیچاره به دست سفیر و سرتیپ (انگلیسی) بر تخت شاهی نشاند شد (و این کار با پرداخت مبالغی برای تسکین، آرامش و دلگرم ساختن سربازان ناراضی صورت گرفت. آنها با استفاده از ناپسامانی اوضاع دست به اعتراض زده و شکایات خود را به این صورت اعلام کرده بودند که مدتها آنان را فریب داده‌اند، مواجیشان پرداخته نشده و مورد تهدید واقع شده‌اند، به طوری که خانواده‌های گرسنه‌شان از هم خواهند پاشید) و سرتیپ با نظارت بر آنها، باجدیت و فعالیت خود و حتی با وحشتی که از نام وی وجود داشت، به انجام این جانشینی کمک کرد. جای شگفتی نیست که شاه با داشتن سرتیپ در سمت فرماندهی لشگریان خود و با پشتیبانی سفیران روسیه و انگلیس مدتها پیش از آن که به تاج و تخت برسد، اغلب شاهزادگان

رقیب و همچنین برخی از لشکریان آنها و دیگر معاونان‌شان را ناگزیر می‌سازد که ضمن تأیید شاهی او و تقاضای عفو و بخشش به طور رسمی از جانشینی تاج و تخت صرف‌نظر کنند. «جای امیدواری است که شاه می‌خواهد اقدام انگلیسها و دولت متبوعشان را که او را بر سر کار آوردند، جبران کند.....» (۱۰۴)

ناظران تصدیق می‌کنند که حاکم جدید ایران نسبت به شاه مرحوم از ویژگیهای بهتری برخوردار است. در نوشته‌های آنان آمده است که بی‌انضباطی شاه جدید به نسبت کمتر است. وی متواضع‌تر است و طالب رفاه و آسایش زیردستان می‌باشد، ترجیح می‌دهد تنها یک همسر داشته باشد و کمتر دروغ می‌گوید. (۱۰۵) البته گزارشها نشان می‌دهند که محمد شاه «مسلمانی متدین» (۱۰۶) و حتی در اعماق قلب خود یک صوفی بوده است. «هورنله»^۱ از مبلفان میسیون بازل در گزارش خود آورده است: «از قرار او زیاد مناجات می‌کند، حال این کار از سر زهد و تقوی است یا به خاطر فریب دادن معصومان و مردم، معلوم نیست. بعلاوه کاملاً به «حاجی میرزا آقاسی»، صدراعظم، صوفی مسلم و معلم سابق خود وابسته است». (۱۰۷) این نکات نشان می‌دهند که انتقال قدرت به طور فزاینده‌عاملی برای نفوذ بیشتر روحانیت بر رخدادهای سیاسی گردید و موضع شاه را تضعیف نمود. (۱۰۸)

با وجود آن که جلوس «محمدشاه» بر تخت پادشاهی با کمک انگلستان صورت گرفت اما در سراسر دوران شاهی وی (۴۸-۱۸۳۴) شاهد نفوذ فزاینده روسیه هستیم، به طوری که انگلستان با تلاشهای خود نمی‌تواند جلوی این نفوذ را بگیرد و یا آن را تحت‌الشعاع خود قرار دهد. واقعیت سازش ایران با روسیه که پیش از این دوبار مغلوب آن شده بود، از جانب انگلیسی‌ها فقط با این توضیح قابل توجیه بود که سیاست روسیه با مهارت بیشتری عمل می‌کند و مانع از دستیابی انگلیسی‌ها به ثمرات تلاشهایشان می‌شود. (۱۰۹)

با وجود وضع فلاکت‌بار ارتش و اوضاع مالی، «محمدشاه» بار دیگر لشگرکشی به هرات را که در ۳۴-۱۸۳۳ متوقف شده بود، از سر گرفت. ابتدا قبایل فراری و سرکش را مطیع خود

ساخت و آنگاه تحت حمایت «گراف سیمونیچ»، سفیر روسیه به سوی هرات رفت. البته حضور یک حکومت ایرانی در غرب افغانستان از نظر انگلستان به مثابه تهدیدی برای هند بود، زیرا به این ترتیب کارگزاران روسیه تا اندازه‌ای می‌توانستند در مقابل دروازه‌های امپراتوری استعماری انگلیس صف‌آرایی کنند. (۱۱۰) به استنباط «محمدشاه» ایران حق تصرف این مناطق را داشت، زیرا سابق براین یک بار تحت سلطه ایران بوده است. (۱۱۱) در همان ۱۸۳۵ اولین نشانه‌های فزاینده تشنج، خود را نمایان ساخت. به مرور منافع شاه و انگلستان دچار تضاد گردید و سرانجام به بازگشت میسیون نظامی و در ۱۸۳۹ به قطع روابط دیپلماتیک انجامید. (۱۱۲) اشغال هرات با وجود کمک روسیه به نتیجه نرسید. از دلایل این ناکامی می‌توان تشنه‌های موجود میان اعضای قبایل مختلف، بلاتکلیفی افسران، نامطلوب بودن پرداخت مواجب سربازان که به اجبار قطع شده بود، عدم دقت در استفاده از سلاح و کمبود مهمات را ذکر کرد. (۱۱۳) از سوی دیگر سپاه انگلیس جزیره خارک را در خلیج فارس به اشغال خود درآورد و شاه را ناگزیر ساخت تا لشگریانش را از هرات بازگرداند. در اثر این اقدام به مرور یک درگیری جدی و علنی میان ایران و انگلستان به وجود آمد.

9. Lundson, Th., Reise Von Indien durch Persien, S. 130
10. Stocqueler, H., Fifteen Months' Pilgrimage through untrodden tracts of Khusistan and Persia, in a Journey from India to England , ... Performed in the Years 1831 and 1832, 2 Bde. (London, 1832), S. 153; Fraser, J.B., Reisen und Abenteuer, S. 173; Stuart, Ch., Journal, S. 177.
11. Stocqueler, H., Fifteen Months' Pilgrimage, S. 149; Perkins, J., A Residence of eight Years, S. 148.
12. Fowler, G., Three Years in Persia, Bd. I, S. 257.
13. Op. Cit. S. 268ff
14. Perkins, J., A Residence of eight Years, S. 147 und 156f; Stocqueler, H., Fifteen Months' Pilgrimage, S. 156ff.
15. ABM FC-4, Pers. Mission , 1834, Nr. 12, Haas, 'Tagebuch Mai-Oct, 24. Sept.; Fowler, G., Three Years in Persia , Bd. I, S. 31 und 318.
16. Keppel, Reise von Indien durch Persien, S. 187
17. Perkins, J., A Residence of eight Years. S. 146; Alcock, Th., Travels, S96f; Fowler, G., Three Years in Persia, Bd.I, S. 275 und 322.
18. ABM Fc-4, Pers. Mission, 1834, Nr.8, Haas, Tagebuch Febr- Apr. 13. April Vgl. Fowler, G., Three Years in Persia, Bd. I, S. 76 ff und 84f; Perkins, J., A Residence of eight Years, S. 147.
19. History of Persia Under Qajar Rule, S. 88f.
20. Op. cit. S. 103
21. Alcock, Th., Travels, S. 65f.
22. Fowler, G., Three Years in Persia, Bd. I, S. 316ff

یادداشتها:

1. Gabriel, A., Die Erforschung Persiens, Die Entwicklung der abendlandischen kenntnis der Geographie Persiens (Wien, 1952), S.35; Polo,M., Von Venedig nach China 1271-1292, neu herausgegeben und Kommentiert von Th.A. Knust (Tübingen, 1972), S.52ff
2. Encyclopädie des Islams, Bd. IV, S. 631f (30-60'000); Perkins, J., A Residence of eight years, S. 147 (80'000), Unrealistisch Fraser, J.B., Reisen und Abenteuer in den Persischen Provinzen an den Ufern des Caspischen Sees (Jena, 1826), S. 173 (150'000); Fowler, G., Three Years in Persia, Bd. I, S. 268 (60'000); Waterfield, R.E., Christians in Persia, Assyrians, Armenians, Roman Catholics and Protestants (London, 1973), S. 104, Schätzt für 1834 80'000 Einwohner.
3. Stuart, Ch., Journal , S. 182.
4. Encyclopädie des Islams, Bd. IV, S. 631; Fowler, G., Three Years in Persia, Bd. I,S. 268.(1 Million)
5. Fowler , G., Three Years in Persia, Bd. I, S. 31; Perkins, J., A Residence of eight Years, S. 176-77 und 196. So auch McNeill, F., Memoir of the Right Hon Sir John McNeill , S. 147.
6. ABM FC-4, Pers. Mission, 1835, Nr. 10, Brief Haas' vom 30. Oktober, ABM FC-4, Pers. Mission, 1835, Nr. 9, Brief Schneiders vom 19. Oktober
7. Perkins, J., A Residence of eight Years, S. 152ff mit ausführlicher Stadtbeschreibung
8. Lundson, Th., Reise von Indien durch Persien und Armenien nach England (Jena, 1824), S. 130f.

- Tagebuch Seiner Reise nach Täbris, 20. Feb. 33
35. (Groves, A.), Journal, S. 92; Fowler, G., Three Years in Persia, Bd. I, S. 324.
36. So Fowler, ibid.; Gabriel, A., Die Erforschung Persiens, S. 144. Vgl. ähnlich im übrigen Orient nach Daniel, N., Islam, Europe and Empire, S. 347ff.
37. Burnes, A., Voyage, S.57. Vgl. Fowler, G., Three Years in Persia, Bd. II, S. 322.
38. Perkins, J., A Residence of eight Years, S. 190
39. (Groves, A.), Journal, S. 90/91; Stuart, Ch., Journal, S. 207.
40. ABM FC-4, Pers. Mission, 1834, Nr. 12. Haas, Tagebuch Mai- Oct., 12. März und 14. Mai; ABM Fc-4, Pers. Mission, 1834, Nr. 17, Haas, Tagebuch Nov. - Dez., 12. Dez.; Stuart, Ch. Journal, S. 197.
41. Vgl. Wright, D. The English, S. 188f mit Tabelle der britischen Gesandten in Persien. Wright datiert die Beförderung ins Jahr 1834. Vgl. dagegen Fowler, G., Three Years in Persia, Bd. II, S. 192 auf den 25.3. 1832. Stocqueler, H., Fifteen Months' Pilgrimage, S. 152. Vgl. zur Europäerkolonie der zwanziger Jahre: McNeill, F., Memoir of the Right Hon. Sir John McNeill, S. 51 und S. 169f, zu Campbell Vgl. S. 149, S. 156 und S. 168; Wolff, J., Researches and Missionary Labours, S. 46f.
42. Wright, D., The English, S. 56ff. So auch Sykes, P., A History of Persia, Bd. II, S. 327ff; McNeill, F., Memoir of the Right Hon. Sir John McNeill, S. 164
43. Wright, D., The English, S. 19.
44. Stuart, Ch., Journal, S. 204
45. s.u.S. ff
46. Wright, D., The English, S. 15 und 20f. Vgl. den Bericht des privatsekretärs: Stuart, Ch., Journal, Passim.

23. So: Encyclopédie des Islams, Bd.I, S.13 und Encyclopedie de l'Islam, Bd.I, S. 14. Vgl. Gabriel A., Die Erforschung Persiens, S. 144.
24. So etwa Stocqueler, H., Fifteen Months' Pilgrimage, S. 156 Perkins, J., A Residence of eight Years, S. 151. Aehnlich negativ der Spätere britische Gesandte John McNeill, F., Memoir of the Right Hon. Sir John McNeill S. 74ff.
25. Z.B. Fraser, J.B., Travels, S. 176 und Lundson, Th., Reise Von Indien durch Persien, S. 130; Burnes, A., Voyage de l'embouchure de l'Indus a Lahor, Caboul, Balk, a Boukhara et retour par la Perse, Pendant les années 1831-33, trad, par J.-B.B. Eyriés (Paris, 1835), S. 54ff.
26. Alcock, Th., Travels, S. 65; Burnes, A., Voyage, S. 65f; Lundson, Th., Reise von Indien durch Persien, S. 130.
27. Vgl. Lambton, A.K.S., Persia, Breakdown of Society, S. 443.
28. Stocqueler, H., Fifteen Months' Pilgrimage, S. 158 ff; Stuart, Ch., Journal, S.173 und 185ff, 207; Perkins, J., A Residence of eight Years, S. 105.
29. Fraser, J.B., Travels, S. 173.
30. Stuart, Ch., Journal, S. 207; Lundson, Th., Reise von Indien durch Persien, S. 131.
31. Perkins, J., A Residence of eight Years, S. 149.
32. Algar, H., Religion and State in Iran. Ebenso (Groves, A), Journal of Mr. Anthony N. Groves, Missionary, during a Journey from London to Bagdad through Russia, Georgia and Persia, also a Journal of some months' residence at Bagdad (London, 1831), S. 92.
33. Algar, H., op. Cit. S. 99
34. Perkins, J., A Residence of eight Years, S. 205; ABM FC-2,4 1833, Nr. 35, Pfander,

58. Perkins, J., A Residence of eight Years , S. 142
59. op. Cit, S. 54f, 60; Perkins , J.A., A Residence of eight Years, S. 203; Gabriel, A., Die Erforschung Persiens , S. 145. Vgl. Stuart, Ch., Journal, S. 189; Fowler, G., Three Years in Persia, Bd. I, 326ff
60. s.u. s 28ff
61. Wright , D., The English, S. 51ff. Vgl. unten S. ff. Nisbet wird Interessanterweise bei McNeill, F., Memoir of the Right Hon. Sir John McNeill nicht erwähnt.
62. so Stuart, Ch., Journal, S. 226. Vgl. Stocqueler, H., Fifteen Months' Pilgrimage, S. 155; Fowler, G., Three Years in Persia, Bd. II, S. 187f; Wright,D., The English , S. 95ff; Ekbal, K., Der Briefwechsel Abbas Mirzas.
63. ABM FC-4, Pers. Mission, 1834, Nr. 8, Haas, Tagebuch, Febr. - Apr. 20. März
64. Wright, D., The English , S. 94ff. Vgl. Missions - Magazin, Jg. 1837, S. 451; Wolff, J., Researches and Missionary Labours, S. 87 und 113; McNeill, F., Memoir of the Right Hon. Sir John McNeill, S. 169.
65. Vgl. die Liste bei Perkins, J., A Residence of eight Years , S. 148; Stuart, Ch., Journal , S. 226.
66. Fowler, G., Three Years in Persia , Bd. II, S. 223ff. gl. Lambton, A.K.S., Persia: Breakdown of Society, S.440.
67. Stuart, Ch., Journal , S. 442.
68. Ekbal, K., Der Briefwechsel Abbas Mirzas, S. 35. Vgl. Enter, M.L., Russopersian Relations, S. 7ff (mit Tabelle)
69. Wright, D., The English , S. 96ff. So auch McNeill, F., Memoir of the Right Hon. Sir John McNeill, S. 169.

47. Vgl. Wright, D., The English , S. 57-58
48. Fowler, G., Three Years in Persia, Bd. II, S. 186f und 203f
49. Wright, D., The English, S. 21, 22, 123 f , 188. Vgl. McNeill, F., Memoir of the Right Hon. Sir John McNeill, S. 188-270
50. Stuart, Ch., Journal , S. 170, 194, 199f
51. Wolff, J., Researches and Missionary Labours, S.44-46.
52. Stuart, Ch., Journal , S. 170, 195; Wolff, J., Researches and Missionary Labours, S. 46f.
53. Wright, D., The English , S. 123 f
54. Vgl. McNeill, F., Memoir of the Right Hon. Sir John McNeill, S. 31ff, 46ff, 89ff, 127 und 167 ff; Wright , D., The English , ibidem
55. Fowler, G., Three Years in Persia , Bd. I, S. 330; Wolff, J., Researches and Missionary Labours , S. 40f ; Wright , D., The English , S. 55 datiert den Tod Cormicks ins Jahr 1835. Vgl. dagegen ABM FC-4, Pers. Mission, Nr. 8, Haas, Tagebuch Febr. -Apr., 27. März. Vgl. auch Gabriel , A., Die Erforschung Persiens, S. 133, 148, 157 und McNeill, F., Memoir of the Right Hon. Sir John McNeill, S. 168.
56. Perkins , J., A Residence of eight Years, S. 141 und 201; Wright, D., The English, S. 123f; ABM FC-4, Pers. Mission, Abhandlungen und Tagebücher, Nr. II, Hoernles und Schneiders Reise nach Isfahan und Kurdistan, 24./25. Juni. Vgl. Missions-Magazin , Jg, 1837, S. 464; McNeill, F., Memoir of the Right Hon. Sir John McNeill, S. 177.
57. Wright, D. , The English , S. 55

- Missionars Ch.Fr. Haas vom 13. Dez. 1833).
82. OP.Cit.S. 200
83. ABM FC-4, Pers. Mission, 1834, Nr. 17, Haas, Tagebuch, Nov.- Dez., 9. November
84. Op.Cit. 12. November
85. Perkins, J., A Residence of eight Years , S. 200
86. So: History of Persia under Qajar Rule, S. 232
87. Fowler, G., Three Years in Persia, Bd. II, S. 194f; Perkins, J., A Residence of eight Years , S. 203; History of Persia under Qajar Rule , S. 232
88. ABM FC-4, Pers. Mission, 1834, Nr. 17, Haas, Tagebuch, Nov. - Dez., 17. November
89. ibidem
90. Vgl. Lambton, A.K.S., Persia, Breakdown of Society, S. 447
91. Perkins , J., A Residence of eight Years , S. 204
92. ABM FC-4, Pers. Mission, 1834, Nr. 17, Haas, Tagebuch, Nov. - Dez., 16. November . So auch Lambton, A.K.S., Persia Breakdown of Society, S. 447.
93. ABM FC-4, Pers. Mission , 1834, Nr. 17, Haas , Tagebuch, Nov. Dez., 20. November . So auch Fowler, G., Three Years in Persia, Bd.II, S. 195. Sykes , P., A History of Persia, Bd.I, S. 327f; Watson, R.G., A History of Persia , from the Beginning of the Nineteenth Century to the Years 1858 (London, 1866), S. 281. Dagegen 10. November bei Lambton, A.K.S., Persia: Breakdown of Society, S. 447.
94. ABM FC-4, Pers. Mission, 1834, Nr. 17, Haas, Tagebuch, Nov. - Dez., 26. November
95. Fowler, G., Three Years in Persia , Bd. II, S. 196
96. Op. Cit. Bd. I, S.4; Perkins, J., A Residence of eight Years, S. 204.

70. ABM FC-4, Pers Mission, Abhandlungen und Tagebücher, Nr. II, Hoerntes und Schneiders Reise nach Isfahan und Kurdistan, 11. Juli. Vgl. Missions- Magazin, Jg. 1837, S. 469.
71. Perkins , J., Residence of eight Years , S. 148
72. Vgl. Sykes, P., A History of Afghanistan, 2 Bde. (London, 1940), Bd.I, S. 370ff.Vgl. History of Persia under Qajar Rule, S. 200f. Vgl. McNeill, F., Memoir of the Right Hon. Sir John McNeill, S. 154ff.
73. Encyclopädie des Islams , Bd. I, S. 13; Ekbal, K., Der Briefwechsel Abbas Mirzas, S.94, Anm. 6. Vgl. History of Persia Under Qajar Rule, S. 222f.
74. ABM FC-4, Pers. Mission, 1834, Nr.17, Haas, Tagebuch, Nov. - Dez., 24. November
75. Op.cit. 29./30. Juni. Vgl. auch History of Persia under Qajar Rule, S.227.
76. ABM FC-4, Pers. Mission, 1834, Nr. 17, Haas, Tagebuch, Nov.Dez., 23. Dezember
77. Fowler, F., Three Years in Persia, Bd. II, S. 193. Vgl. History of Persia Under Qajar Rule, S. 228f.
78. Perkins , J., A Residence of eight Years , S.76 (Zitat eines Briefes des britischen Gesandten Sir John Campbell Vom 20. Nov. 1833). Vgl. Lambton, A.K.S., Persia: Breakdown of Society, S. 447.
79. Perkins , J., A Residence of eight Years. S. 114; Wright , D., The English , S. 89, Anm. Vgl. McNeill, F., Memoir of the Right Hon. Sir John McNeill, S. 170-176 mit Tagebuch.
80. ABM FC-4, Pers. Mission, 1834, Nr.17, Haas, Tagebuch, Nov.-Dez., 25. November. So auch McNeill, F., Memoir of the Right Hon. Sir John McNeill, S. 170
81. Perkins, J., A Residence of eight Years, S. 80 (Zitat eines Briefes des Basler

111. Ramazani, R.K., *The Foreign Policy*, S. 47f; *Encyclopädie des Islams*, Bd.IV, S. 41.
So auch Sykes, P., *A History of Persia*, Bd. II, S. 323ff
112. Perkins, J. *A Residence of eight Years*, S. 371ff. Vgl. auch *History of Persia under Qajar Rule*, S. 256 (Darstellung des Rückzugs der britischen Gesandtschaft als Akt des Schahs); McNeill, F., *Memoir of the Right Hon. Sir John McNeill*, S. 235ff; Vgl. auch Kazemdadeh, F., *Russia and Britain in Persia 1864-1914, a Study in imperialism*, *Yale Russian and East European Studies* 6 (New Haven- London, 1968); Kelly, J.B., *Britain and the Persian Gulf, 1795-1800* (Oxford, 1968)
113. Vgl. die Aufzählung bei Stuart, Ch., *Journal*, S. 191ff, 202, 217, 312.

97. Perkins, J., *A Residence of eight Years*, S. 201.
98. Fowler, G., *Three Years in Persia*, Bd.II, S. 199; Perkins, J., *A Residence of eight Years*, S. 201-203 (Brief Dr. Riachs aus Teheran). Zum Datum: Vgl. 23. Okt. als Krönungsdatum bei Braun, H., *Geschichte Irans Seit 1500*. S. 123.
99. Fowler, G., *Three Years in Persia*, Bd. II, S. 196ff; Perkins, J., *A Residence of eight Years*, S. 207. *History of Persia under Qajar Rule*, S. 232ff; ABM FC-4 Pers. Mission, 1834, Nr. 17, Haas, Tagebuch, Nov.- Dez., 12. Dezember.
100. ABM FC-4, Pers. Mission, 1835, Nr. 4, Haas, Brief vom 27. März 1835
101. ABM FC-4, Pers. Mission, 1835, Nr. 6, Haas, Brief vom 26. Juni 1835
102. Fowler, G., *Three Years in Persia*, Bd. II, S. 199.
103. ABM FC-4, Pers. Mission, 1834, Nr. 17, Haas, Tagebuch. 12. November
104. Perkins, J., *A Residence of eight Years*, S. 203
105. Stuart, Ch., *Journal*, S. 179f; Perkins, J., *A Residence of eight Years*, S. 106f
106. Vgl. Anm. Nr. 2
107. ABM FC-4, Pers. Mission, *Abhandlungen und Tagebücher*. Nr.II, Hoernles und Schneiders Reise nach Isfahan und Kurdistan, 25. Juni. Vgl. *Missions- Magazin*, Jg. 1837, S. 464f
108. Vgl. oben S. 7f
109. Fowler, G., *Three Years in Persia*, Bd. II; McNeill, J., *Progress and Present Position of Russia in the East*, 2. Aufl. (London, 1854); McNeill, F., *Memoir of the Right Hon. Sir John McNeill*, S. 193.
110. Sykes, P., *A History of Persia*, Bd.I, S. 333ff; Lambton, A.K.S., *Persia: Breakdown of Society*, S. 446. So auch Stuart, Ch., *Journal*, S. 218ff, 228ff

فصل دوم

میسونیوری در ایران (۱۸۳۳-۱۸۳۷)

۱. اولین مرحله ورود به کشورهای اسلامی:
اقامت «کارل گوتلیب فاندرا» در بغداد (۳۱-۱۸۲۹)

کارل گوتلیب فاندرا

اعزام نخستین نماینده میسیون بازل به ایران در ۱۸۳۳ تنها به منظور تحقق بخشیدن به مقاصدی که از مدتها پیش دنبال می‌کرد، صورت نگرفت، بلکه با این اقدام یکی از توصیه‌های «کارل گوتلیب فاندرا»، مبلغ مذهبی به اجرا درآمد. «فاندرا» که در سال ۱۸۲۵ از ۲۲ سالگی به مشرق زمین اعزام شده بود، در میسیونری این خطه از جهان نقش فوق‌العاده مهمی ایفا کرد. وی از ۱۸۲۹ تا ۱۸۳۱ با اقامت در بغداد، اولین فرد از اهالی بازل بود که در راه رفت و برگشت به این شهر با ایران آشنا شد. بعلاوه در فاصله ۱۸۳۲ تا ۱۸۳۳ به مدت چندین ماه در شهر تبریز به سر برد. وی اطلاعاتی را که برای آغاز به کار، ساماندهی و اجرای کار میسیونری در ایران ضروری بود، در اختیار کمیته قرار داد و کمیته با طرح اجرایی که وی تهیه کرد، اساس کار میسیونری ایران را در ۱۸۳۳ پی‌ریزی نمود. اهمیت بسیار اقدامات «فاندرا» از جمله به دلیل مخالفت شدید وی با اسلام و کسب دانش و معلومات بسیار در این مورد بود. او درست پیش از سفر به بغداد، کتاب «میزان الحق» را که به طور گسترده به مقایسه اسلام و مسیحیت پرداخته بود، به اتمام رساند. این

اثر علاوه بر آن که به حدود شش زبان ترجمه شد، تا قرن بیستم نیز بارها تجدید چاپ گردید. در اواسط دهه ۱۸۳۰ «فاندر» کتاب انجیل را به زبان ترکی تاتاری ماورای قفقاز برگرداند. وی تا پایان کار تبلیغات مذهبی در قفقاز در خدمت انجمن بازل انجام وظیفه می‌کرد و از ۱۸۳۸ تا زمان مرگش در ۱۸۶۵ در خدمت «انجمن میسیونری کلیسا» بود. این انجمن از سوی انگلستان در هند و استانبول عمل می‌کرد. وی در این مدت شهرت بسیاری کسب کرد که اعطای دکترای افتخاری الهیات به وی از سوی دانشگاه کمبریج گویای همین مطلب است.^(۱) در سال ۱۸۵۸ مجله «میسیونز - مگژین» با شور و حرارت از خدمات میسیونری «فاندر» به انجمن میسیونری کلیسا وابسته به انگلستان چنین نوشت: «فاندر، فرزند نانوائی از اهالی «وایلینگن»، مسلمانان مناطق شمال غرب هندوستان را با مقالات حکیمانه و مجادلات موفق به تنگنا می‌کشاند. وی در سراسر دنیای میسیونری از آوازه‌ای بلند برخوردار است.»^(۲)

اقدامات تبلیغی «فاندر» نه تنها در اواسط قرن ۱۹، بلکه در دورانهای بعد، یعنی حتی تا قرن بیستم نیز حایز اهمیت بسیار است. در واقع عملکرد این مبلغ در موارد بسیاری نمونه است و در زمینه تبلیغات مذهبی برای مسلمانان نقش تعیین‌کننده‌ای دارد. در اواخر دهه ۱۸۷۰ با استفاده از روشهای فتومکانیکی، چاپ جدیدی از کتاب عربی زبان «میزان الحق» که در ۱۸۰۴ نوشته شده بود، عرضه گردید و میسیونرهای اروپایی آن را در سودان پخش کردند. این اقدام به تشنجات شدید و سرانجام طرد مبلغان از سرزمین مسلمانان انجامید.^(۳)

سفر به بغداد و اقامت در این شهر

در سال ۱۸۲۸ پس از سالها تلاش برای آماده ساختن شهر شوشی و از بین رفتن موانع دوران جنگ در ۲۷-۱۸۲۶ اقدامات اساسی تبلیغ مذهبی در این شهر آغاز شد. «فاندر» و «سریمبا» به اتفاق با انجام سفرهای بی‌شمار به قه‌باغ، از بسیاری از شهرها و روستاها دیدن کردند و در حین سفر به توزیع مقالات و بحث و جدل با مسلمانان پرداختند.^(۴) «فاندر» در پاییز ۱۸۲۹ تصمیم گرفت، به مدت یک سال به باکو واقع در حاشیه دریای خزر سفر کند، زیرا تصور

می‌کرد، در آنجا نسبت به شهر شوشی امکانات مناسبتری برای یادگیری زبانهای عربی و فارسی وجود داشته باشد. قصد وی آن بود که به این ترتیب شرایط آغاز میسیونری در ایران را مهیا سازد. البته این سفر انجام نشد. در اواخر تابستان همان سال فرصتی بس مناسب برای آموختن و تکمیل زبانهای عربی و فارسی برای «فاندر» پیش آمد. در حقیقت برخورد غیر منتظره «فاندر» با «آنتونی ان. گریوز» در شهر شوشی مانع از سفر وی به باکو شد.^(۵) «گریوز» پزشکی انگلیسی بود و به عنوان یک میسیونر داوطلب، قصد داشت به همراه خانواده خود و تنی چند از اروپاییان به بغداد سفر کند. به دلیل میراثی که به «گریوز» رسید، وی قادر شد، به طور مستقل برنامه‌های شخصی تبلیغات مذهبی را پیاده نماید. او قصد داشت، پایگاهی در بین‌النهرین ایجاد کند. پس از ورود به بغداد سالهای سال به عنوان پزشک و میسیونر در بین مسلمانان مشغول کار بود. از ۱۸۳۴ به بعد مدتها در هندوستان فعالیت داشت.^(۶) در کتابهای آن زمان قضاوتهای ضد و نقیضی در مورد اقدامات او آمده است و بعدها نیز در مورد فعالیتهای او به انجمن بازل هشدار داده شد.^(۷) پس از بازگشت به شهر شوشی، «گریوز» با استقبال گرم و «سرشار از احساسات»^(۸) برادران بازلی خود مواجه شد، شاید به این دلیل که دیدگاهها و مقاصدشان با یکدیگر مطابقت می‌کرد. مبلغان بازل تصمیم می‌گیرند، «فاندر» را همراه با «گریوز» به بغداد اعزام کنند.

به این ترتیب امکان سفری از راه ایران و آموختن زبان عربی در محیط زبانی برای «فاندر» فراهم آمد.^(۹) از این رو «فاندر» به جمع مسافران پیوست. در این جمع علاوه بر «گریوز»، همسر و خواهر وی، دو پسر، همسر سفیر انگلیس در بغداد و شخص دیگری که یک مبلغ انگلیسی نه‌چندان معروف بود^(۱۰)، حضور داشتند. به عقیده «فاندر» این فرصت مناسب عطیه‌ای بود از جانب خداوند که دیگر امکان نداشت، پیش بیاید. این میسیونر بازلی امیدوار بود، علاوه بر توقف در بین‌النهرین، مدتی را در اصفهان بگذراند تا ضمن آموختن کمی زبان فارسی و آشنایی با آن سرزمین و مردمش، دریابد که آیا میسیونرهای مسیحی، شانسی برای فعالیت در ایران دارند.^(۱۱) در ضمن او قصد داشت از اندک مسیحیان شرقی ایران در مورد چگونگی فعالیت

تبلیغات مذهبی در این سرزمین کسب اطلاع کند.

در ۲۵ اکتبر ۱۸۲۹ این مسافران کم‌کم شوشی را ترک کردند.^(۱۲) دیگر میسیونرهای بازل، کاروان ۲۵ اسبه^(۱۳) را تا مرز همراهی کردند. در منطقه مرزی ادامه سفر به دلیل سرعت اسبها به تعویق افتاد. «سرمبا» هم مرکب خود را از دست داد. در این فاصله میلغان از فرصت استفاده کردند و در فضای آزاد و در انظار مسلمانان مراسم عبادی تودیع را به جای آوردند.^(۱۴) «فاندر» با احساساتی گوناگون قدم به خاک ایران گذاشت، زیرا پیش زمینه مبهمی از مشکلات و مخاطراتی که بر سر راهش قرار داشت و یک میسیونر مسیحی در یک کشور اسلامی با آنها مواجه می‌شد، بر فکر و روح او مستولی گردیده بود. «فاندر» در خاطراتش می‌نویسد: «شاید از چند قرن پیش این نخستین باری باشد که دیگر بار آوای مدیحه جمع کوچک و سرگردانی از یک هیأت میسیونری بر سواحل رود ارس (رود مرزی ایران و امپراتوری روسیه) به گوش می‌رسید... با گذر از رود ارس وارد خاک ایران شده بودیم، حال کلیه احساسات بدرود و ورود به مسیری جدید و حایز اهمیت باتمام شدت و اهمیتش از نو بر وجود نشست. اکنون در سرزمینی کاملاً اسلامی بودم، قرار بود، در چنین سرزمینی برای پیروان سرسخت و مغرور دین اسلام، انجیل مسیح مصلوب را بستایم و دست به توصیف این کلام زندگی بزنم؛ در کشوری که طبق قوانین آن، پیام‌آور مسیح به محض آن که به طور آزاد و علنی جسارت ستایش مسیح را به خود بدهد، بی‌هیچ تأخیری سزاوار مرگ است. اما من حق ندارم نگران این موضوع (جان خودم) باشم، من سراپا در خدمت قادر متعال هستم...»^(۱۵) «فاندر» با احساسی از انجام یک انتخاب و با این باور که با عمل خود فصل جدیدی از تاریخ میسیونری و کلیسا را می‌گشاید، باایمان و اعتقاد، عزم خود را جزم کرد تا دست به اقدامی بزند که اصولاً به خودی خود خطرآفرین بود و تصمیم گرفت خطرات آن را به جان بخرد.

سفر به شرق، در واقع دشوار و پردردسر بود. وضع جاده‌ها اغلب نامطلوب بود و بارش باران هم سبب می‌شد که این راهها غیرقابل عبور شوند. همسر سفیر انگلیس در بغداد نیز که همسفر «گریوز» بود، ناچار شد، کالسکه سفری خود را در ماورای قفقاز بفروشد، زیرا در

جاده‌های ایران نمی‌شد، با چنین وسیله‌ای عبور کرد. بخت با «فاندر» و «گریوز» یار شد، طوری که در حین سفر هوا اغلب خوب بود. با این وصف به خودی خود چنین سفری دردسر کافی به همراه داشت، کاروان فقط زمانی که هوا خیلی سوزان نبود، یعنی شبها و صبحهای زود حرکت می‌کرد و طول روز وقف استراحت می‌شد. در این زمان هم با سرو صدای زیاد کاروانسراها چندان نمی‌شد، بی‌خوابی را جبران کرد. سرعت حرکت بسیار آهسته بود و «فاندر» برای رسیدن به بغداد شش هفته وقت لازم داشت.^(۱۶)

وجود برخی مخاطرات نظیر سرعت و حمله راهزنان جان و مال مسافران را تهدید می‌کرد. هیچ کاروانی حتی اگر هم خیلی بزرگ می‌بود، از حمله راهزنان مصون نمی‌ماند و به همین دلیل مسافران باگماشتن پیش‌قراول و پس‌قراول در جلو و عقب کاروان برای حفظ امنیت کاروان می‌کوشیدند. مرسوم نبود، کسی تنها سفر کند. حملات بزرگ راهزنی بویژه در محل سکونت کردها صورت می‌گرفت.^(۱۷) قدرتمندان عثمانی نیز ضعیفتر از آن بودند که در برابر راهزنان مقاومت کنند و از سوی دیگر خود با آنان همدست می‌شدند. گاه پیش می‌آمد که خود کاروانسالار، مسافران را به سوی راهزنان می‌برد. «فاندر» در این مورد می‌نویسد: «این واقعیت تأثرانگیزی است که یک مسافر از کسی که از همین آب و خاک است و او را برای حفظ جان و مال خود همراه می‌برد، از خود راهزنان بیشتر بهراسد.»^(۱۸) بندرت پیش می‌آمد که راهزنان ملاحظه کسی یا چیزی را بکنند. سفیر انگلیس در بغداد طی یکی از همین حملات برادر خود را از دست داد.^(۱۹) از طرف دیگر «فاندر» برخلاف میسیونر دیگر، «هاس» که در زمان مهاجرت به تبریز در ۱۸۳۳ گرفتار راهزنان شد، از این حملات در امان ماند. البته «هاس» از این معرکه جان سالم به در برد و با معرفی خود با عنوان سفیر روسیه چنان راهزنان را به وحشت انداخت که دست از مقصود خود کشیدند. کاروانی هم که صندوق کتابهای «فاندر» را حمل می‌کرد، گرفتار راهزنان شد، اما این صندوق که نشانی مسیحیان شهر «موصل» را با خود داشت، از آنجا که دزدان را با کتاب کاری نبود، از هرگونه آسیبی در امان ماند.^(۲۰)

خطر دیگری که جان مسافران را تهدید می‌کرد، امراض مسری بود. مثلاً هنگامی که

«فاندر» در ۱۸۳۱ بغداد را ترک گفت، بیماری طاعون شیوع یافت و او شاهد بود که این بیماری در تبریز روزانه ۲۵ نفر را قربانی خود می‌ساخت. (۲۱) دلیل عمده وجود ناامنی عمومی در راهها عدم ثبات در مناسبات سیاسی بود. ستیز بر سر جانشینی تاج و تخت، مبارزه میان سلطان استانبول و پاشای بغداد، تشنجات مذهبی و دیگر درگیریها همواره استانهای امپراتوری عثمانی را با خطر بروز هرج و مرج مواجه می‌ساخت. «فاندر» در گزارشی خبر از یک مورد تلاش سلطان برای خلع پد پاشای بغداد می‌دهد. البته این اقدام، قرین موفقیت نگردید، زیرا پاشا مانع از اجرای مقصود فرستاده پایتخت شد و دستور اعدام او را صادر کرد. (۲۲)

علاوه بر همه این مسایل حضور میسیونرهای مسیحی در بین مسلمانان به خودی خود خطرانی در بر داشت. «فاندر» خصوصت مسلمانان را با «ملاهای فرنگی» (میسیونرهای اروپایی) بشدت درک کرده بود و به همین دلیل احساس تنهایی و ناامنی بسیار می‌کرد. (۲۳)

مشکلات کلی سفر به مشرق زمین سبب می‌شد که «فاندر» به فکر راه‌حلهای اصولی باشد. از این رو از خود می‌پرسید که بهترین و مطمئن‌ترین راه برای سفر به مشرق زمین چیست. فکر می‌کرد هر مسافر اروپایی بشدت در معرض خطر است، زیرا به طور کلی اروپاییان ثروتمند به دلیل مقاصدی که دارند، مورد تنفر مسلمانان می‌باشند. اروپاییان نمی‌توانستند به طور ناشناس سفر کنند، زیرا تا حدی «اشخاصی رسمی» به نظر می‌رسیدند؛ از این رو تحت حمایت شدید مقامات قرار داشتند. با این حال بیگانگان مورد احترام مردم بودند، اما فقط به این خاطر که به طور کلی مردم مشرق زمین از قدرت دول غربی می‌هراسیدند. البته «فاندر» اعتقاد داشت که این احترام چندان فایده‌ای ندارد و به هر حال اروپاییان، موردنظر راهزنان هستند. مجموعه این دلایل «فاندر» را بر آن داشت که روش سفر خود را با مناسبات محلی منطبق سازد. از این رو با کنار گذاشتن پوشش اروپایی به هیأت شرقی درآمد و به این ترتیب همچون دیگر مردم محلی با سرو وضع شخصی به سفر پرداخت. اما این تدبیر نیز مشکلات جدیدی برایش به ارمغان آورد. او به عنوان فردی غیرمسلمان همچون ارامنه و یهودیان موظف به پرداخت عوارض گمرکی بود. مأموران گمرک وقتی فهمیدند، او اروپایی است، از فرصت استفاده و اضافه بر برنامه از او

مالیات مطالبه می‌کردند. به همین دلیل «فاندر» ناگزیر بود، از خود دفاع کند و گاهی هم موفق می‌شد و این توفیق را ناشی از تأییدات الهی می‌دانست. (۲۴)

این پوشش مبدل همچنین ناشی از تدابیر اصولی بود. به استنباط «فاندر» یک میسیونر بایستی ساده و متواضع در انتظار عمومی ظاهر شود، سفرش کم خرج باشد تا در هزینه اعانه به دوستان میسیونری صرفه‌جویی شود و با استفاده از کلیه امکانات با مردم محلی رابطه برقرار کند. «فاندر» در حالی که در این مرحله به شکل مسافران محلی درآمده بود، قادر به تحقق کلیه این خواستها گردید؛ همچنین وقتی با یک آمریکایی آشنا شد که راهزنان، دار و ندارش را به سرقت برده بودند و به همین دلیل بدون پول و همچون محلی‌ها سفر می‌کرد، همه جا مورد مهمان‌نوازی و کمکهای خیرخواهانه قرار می‌گرفت و به این ترتیب خیلی بهتر از گذشته با مردم آشنا می‌شد، (۲۵) اطمینان یافت که راه بهتری برای دسترسی به شرقیان در اختیار دارد.

باین وصف از تلاشهای «فاندر» موفقیت ناچیزی حاصل شد. به همین دلیل تغییر مجدد پوشش میسیونرها در بغداد به صورت اروپایی قطعیت یافت. (۲۶) بعدها «فاندر» اعلام کرد که استفاده از پوشش محلی برای مبلغان «خیلی ضروری» نیست. (۲۷) به این ترتیب تلاش برای انطباق بانحوه زندگی شرقی به منظور یافتن روش بهتری برای ورود به محافل شرقیان در مقایسه با مساعی دیگری که در تاریخ میسیونری گزارش شده‌اند، به نسبت سریع خاتمه یافت. (۲۸) از جمله این مساعی می‌توان به پیشنهادهایی از مشرق زمین اشاره کرد که برگماشتن پیشه‌وران، زرگران یا ساعت‌سازان بازلی در ایران تکیه داشتند؛ به این ترتیب قرار شد، آنان در کنار اشتغال به حرفه خودکار تبلیغات مذهبی نیز انجام دهند. (۲۹) اما چنین طرحهایی هیچگاه به تحقق نیویستند.

مسافران مدت کوتاهی در تبریز که شهر بین راه آنها در این سفر محسوب می‌شد، توقف کردند و در منزل دوستان اروپایی خود در این شهر اقامت گزیدند. (۳۰) در این فاصله «شارلوت تیلور»، دختر همسر سفیر انگلیس در بغداد با «الکساندر نیسبت»، فرمانده تجهیزات جنگی عباس میرزا آشنا شد. وی پیش از عزیمت تصمیم گرفت، با او ازدواج کند و مادرش را در این

سفر تنها گذاشت.^(۳۱) میسیونرها به دلیل آن که «گریوز» نامه‌ای از انگلستان برای یکی از اشرافی که زمانی به انگلستان رفته بود، همراه داشت، راهی برای ورود به محفل اشراف محلی یافتند.^(۳۲)

در ششم دسامبر ۱۸۲۹ مسافران به بغداد رسیدند و مورد استقبال و پذیرایی «سرگرد تیلور»، سفیر انگلستان قرار گرفتند. «تیلور» منزل و کتابخانه خود را در اختیار آنها قرار داد و برای «فاندر» یک معلم زبان عربی پیدا کرد. اطلاعات سرگرد کمک غیرقابل توصیفی برای مبلغان که با این کشور ناآشنا بودند، محسوب می‌شد. بعلاوه «تیلور» با قبول هزینه اقامت به آنان مساعدت نمود و اعتباری به همان میزان که برای فروش کالسکه سفری «تیلور» (همسر وی) در تفلیس خریداری شده بود، در اختیار «فاندر» قرار داد. این وجه به صندوق میسیون واریز شد. از این گذشته نباید فراموش کرد که مبلغان از حمایت انگلیس نیز برخوردار گردیدند.

«فاندر» اوقات خود را در دوران اقامت در بغداد تا بهار ۱۸۳۱ با تحصیل زبان، صحبت با ساکنان بغداد و ساخت یک مدرسه کوچک پر می‌کرد. بعلاوه بسیاری از اروپاییان وقتی زبان ترکی تاتاری را نمی‌فهمیدند، برای ترجمه به او مراجعه می‌کردند. در کنار این فعالیتها به نظر می‌رسد که وی در این دوران به اتفاق «گریوز» دست به انجام امدادهای پزشکی زده است.^(۳۳)

پس از ورود بسرعت توجه «فاندر» به مسیحیان بین‌النهرین جلب شد. طبق برآورد «گریوز» حدود ۷۰۰ ارمنی، ۱۳۰۰ کاتولیک و حدود ۱۰ هزار یهودی در جوار ۷۰ هزار مسلمان در شهر بغداد به سر می‌بردند.^(۳۴) «فاندر» با بسیاری از مسیحیان و یهودیان گفتگو کرد؛ حتی مدت‌ها طرح سفری به «موصل» و «ماردین» را برای گفتگو با اهالی «کلده» که عضو یک کلیسای قدیمی مشرق زمین بودند و اصل و نسبشان به دوران باستان باز می‌گشت، در سر می‌پروراند. البته امکان انجام این سفر که با طرح «تیلور» مورد مذاکره قرار گرفت، وجود نداشت، زیرا «فاندر» مجبور می‌شد به تنهایی دست به این کار بزند، کاری که به دلیل خطرات آن غیرممکن بود. چندی نگذشت که «فاندر» با اُسقف کاتولیک شهر بغداد درگیر شد؛ اُسقف که بیمناک شده بود، پیروان خود را از دریافت متون مذهبی «فاندر»، که در رُم منتشر نشده بودند، نهی کرد. به این

ترتیب نزاعهای مذهبی غرب در مشرق زمین ادامه یافت.^(۳۵)

در بهار ۱۸۳۰ میسیونرها منزل «تیلور» را ترک و با راهنمایی «گریوز» خانه‌ای به نسبت گران قیمت و بزرگ که جای کافی برای مدرسه داشت، اجاره کردند.^(۳۶) تعداد اتاقهای این خانه جدید برای مبلغان و کار تدریس کافی بود، همچنین دارای حیاط و یک انباری خنک بود که در تابستان به عنوان اتاق نشیمن، می‌شد از آن استفاده کرد؛ در پشت بام نیز همه چیز برای خواب در شبهای گرم تابستان وجود داشت. این خانه چند اتاق اضافی هم داشت که «گریوز» آنها را در اختیار میسیونرهایی که منتظر بود، از انگلستان بیایند، قرار می‌داد.^(۳۷) «گریوز» تصمیم داشت، فعالیت تبلیغ مذهبی را گسترش دهد. مدرسه مورد استقبال فراوان قرار گرفت؛ البته در ابتدا تعداد دانش‌آموزان کم بود، ولی تا بهار ۱۸۳۱ که «فاندر» آنجا را ترک کرد، این تعداد به ۶۵ پسر و دختر افزایش یافت.^(۳۸) بیشتر این دانش‌آموزان از ارامنه بودند و زبانهای ارمنی قدیم، عربی، در مواردی انگلیسی و معارف انجیلی به آنها آموزش داده می‌شد. بخشی از زمان تدریس به عهده یک معلم ارمنی قرار داشت که در استخدام مبلغان بود. هر دانش‌آموز با صدای بلند درس را می‌خواند و اگر دانش‌آموز جدیدی به کلاس می‌آمد، همه دانش‌آموزان یکصدا و با صدای بلندتر درس را می‌خواندند تا او هم در درس جلو بیفتد.^(۳۹) به اعتقاد «فاندر» این روش کار در شروع آموزش بسیار امیدبخش بود.^(۴۰)

«فاندر» پس از یک سال و اندکی اقامت در این شهر در بهار ۱۸۳۱ بین‌النهرین را به مقصد بازگشت به شوشی ترک کرد. اندکی پس از عزیمت وی طاعون در بغداد شیوع یافت و به مرور هزاران نفر را به کام مرگ فرو برد، از جمله کسانی که در اثر ابتلا به طاعون درگذشتند، همسر «گریوز» مبلغ بود. «فاندر» خروج به موقع خود را از این شهر نشانه‌ای از الطاف الهی می‌دانست. وی بیشتر تابستان را برای بازگشت به شهر شوشی از دست داد، زیرا به عنوان مثال در مرز روسیه بنا به قانون جاری برای کلیه کسانی که از کشورهای شرقی عازم این کشور بودند، مجبور بود مدت یک‌ماه و نیم در قرنطینه بماند. «فاندر» اوایل سپتامبر به شوشی رسید.

چهره ایران و عثمانی در آینه گزارشهای «فاندر»

تجاری که «فاندر» بخصوص در حین سفر کسب کرد، باعث شد تا در تصویری که از ایران و عثمانی در ذهن داشت، دیدگاه مشخصی بیابد. وی در این مورد چنین می‌گوید: «اوضاع ایران به هیچ وجه بهتر از عثمانی نیست؛ در هر دو کشور همه مردم از کوچک و بزرگ بشدت در فقر اصول اخلاقی و عام‌المنفعه به سر می‌برند. همه فقط به فکر خودشانند، حتی شاهزادگان و درباریان هم از این قاعده مستثنی نیستند و همچنین روحانیان، از مالا گرفته تا مجتهدین همه و همه فقط به فکر خود می‌باشند.»^(۴۱) از این رو «فاندر» اسلوب حکومتی هر دو کشور را «نظام چپاولی» توصیف می‌کند که کارمندان از آن برای ثروتمند کردن خود سود می‌جویند؛ زندگی و اموال مردم از غارت کارمندان و راهزنان چادر نشین بیابانگرد در امان نمی‌مانند.^(۴۲) «فاندر» به عنوان مثال موردی را مطرح می‌کند که حاکم شیراز (نایب‌السلطنه و پسر شاه)^۱ ضمن شرکت در چپاول کاروان تجار ثروتمند، بخشی از اموال مسروقه را در قبال سهم خود بر می‌دارد.^(۴۳) و چنین نتیجه می‌گیرد: «همین طمع پول، دلیل رشوه‌خواری و در نتیجه عدم ثبات سیاسی است» و ادامه می‌دهد: «فقط با بهبود اخلاق می‌توان عظمت اولیه امپراتوری عثمانی را بار دیگر تجدید کرد.»

از دید «فاندر» دولتمردان مشرق زمین برخلاف اروپا از طبقه متوسط جامعه نیستند و این تشخیص، نکته حایز اهمیتی است. «فاندر» در خاطراتش می‌نویسد: «ما برخلاف غرب در این کشورها با طبقه‌ای از مردم آبرومند، امین و پاکدامن مواجه نیستیم که اگر هم تابع اصول انجیل یا حتی اصول اخلاقی نباشند، کلامشان راست و قابل اطمینان باشد و در قلبشان احساسی از سعادت و رفاه ممنوع لانه کرده باشد. در اینجا هیچکس نیست که حداقلی از احساس سعادت و رفاه ممنوع در خود داشته باشد، هیچکس حتی ذره‌ای بیم ندارد، مادام که پای متاعش در میان است، گستاخانه و وقیحانه دروغ بگوید، هیچکس نیست که اگر فرصتی پیش آید، دست به کلاهبرداری نزند»^(۴۴). وی در پایان فریاد برمی‌آورد که: «همه اینها به خاطر خودخواهی و رذیلتانه

۱. شاهزاده حسین علی میرزا فرمانفرما (م).

و پایان‌ناپذیری است که اگر با این کار فقط احتمال بروز یک فرصت مناسب برایشان افزایش یابد، حاضر می‌شوند، با شادمانی به تماشای نابودی دیگران بنشینند.»^(۴۵)

«فاندر» دلیل انحطاط جامعه مسلمانان را که به نظر وی از نوع اخلاقی است، در تعالیم قرآن می‌داند. او معتقد است قرآن بی‌آن که طالب یک تعهد قلبی از مؤمنان باشد، تنها به آنها دستور می‌دهد که عبادات ظاهری را به جای آورند و به وجدان اخلاقی پیروان خود بی‌توجه است. به نظر این میسیونر مسیحی، قرآن «نظیر انجیل یادزهری الهی نیست که با آثار اخلاقی خود خلقها را از فساد و سقوط اخلاقی حفظ کند...»، به زعم وی قرآن «با به جای گذاشتن تأثیر مخرب» بر جامعه «همگان را از داشتن آسایش و رفاه منع می‌کند»^۱. قرآن را یارای آن نیست که بذر اصول اخلاقی را در دل پیروان خود «جای دهد»^(۴۶) و در بین ایرانیان این تعالیم، «عامل اصلی ریاکاری و عدم صداقتی» است که ویژگی بارز این ملت می‌باشد.^(۴۷) با ذکر مطالب فوق «فاندر» بخش اعظم گزارش خود را در مورد مناسبات موجود در مشرق زمین تکمیل می‌کند. در یک دید کلی توضیحات «فاندر» حتی اگر در مورد مناسبات اجتماعی، سیاسی و مذهبی ایران و امپراتوری عثمانی دست به رایه نکات اصولی بزند، باز هم رضایت بخش نخواهد بود، زیرا «فاندر» بایستی مشاهدات موردی و منفرد خود را در یک ارتباط کلی تر قرار دهد.

آنچه «فاندر» از مشرق زمین شرح می‌دهد، یک جانبه، انتخاب شده و ناقص می‌باشد. مطالبی که در خاطرات و نامه‌های وی آمده، به منظور رایه توضیحی واقعی از یک دنیای بیگانه نیست، بلکه او صرفاً به گزارش مسایلی پرداخته که به طور اتفاقی با آنها برخورد کرده است. به عنوان مثال عشایر، گروههای راهزنی، کردها، دعانویسی و غیره^(۴۸)، و از سوی دیگر روابط

۱. برای آشنایان با معارف قرآنی بوضوح روشن است که تعالیم اسلامی در باب موضوعاتی که «فاندر» متذکر شده است، به هیچوجه چنین نیست. تکیه قرآن کریم بر «ایمان قلبی» و لزوم «سوخ ایمان در قلوب مؤمنین»، حقیقی و همچنین غیرقابل انکار است. در بینش اسلامی، میان آموزه‌های دینی و آسایش عمومی و رفاه اجتماعی، نه ناسازگاری بلکه همخوانی و رابطه منطقی وجود دارد و بلکه آنها لازم و ملزوم یکدیگرند. آنچه شایسته تأمل است، در این نکته مطرح می‌شود که اسلام برخلاف مسیحیت موردنظر «فاندر»، ایمان و اخلاق را در عرصه عمل اجتماعی و همراه با آرمان عدالت اجتماعی و ظلم ستیزی و مقابله با استعمار و تجاوز، متبلور و متجلی می‌داند و شاید همین وجه بارز از تعالیم اسلامی است که خشم و گلایه مبلفان آلمانی را برانگیخته و به بیان این قبیل ادعاهای نادرست در جا به جای این کتاب واداشته است (م).

مسیحیان مشرق زمین به تفصیل به شرح کشیده شده‌اند. اگر این توضیحات اتفاقی نباشد، پس در راستای منافع میسیونری ارایه شده‌اند. به همین دلیل نوشته‌های «فاندر» صرفاً مطالبی ناقص و پاره پاره است و نمی‌توان آنها را مبنایی برای توضیح روابط مشرق زمین در قرن ۱۹ مطرح کرد. حداکثر می‌توان از مطالب «فاندر» برای تایید تصویر کلی موجود و البته در مواردی به همراه خرده اطلاعاتی اصولی، استفاده کرد. لیکن اگر بخواهیم طرف «فاندر» را بگیریم، می‌شود گفت که چون «فاندر» خاطره نویسی کرده، پس در چنین قالبی، ارایه یک تصویر جامع مدنظر نبوده است و یا برعکس حداکثر ایرادی که می‌توان بر آن وارد کرد، این است که نویسنده با این سبک ادبی می‌توانسته است، توضیحات به نسبت طولانی‌تری را بی‌هیچگونه حاشیه‌پردازی ارایه دهد.

«فاندر» در مورد اوضاع امپراتوری عثمانی با قضاوتی تنگ‌نظرانه معتقد است که تنها می‌توان از یک دیدگاه به دلیل وجود چنین وضعی پی برد. این توضیح تک استدلالی و ارایه یک تصویر کلی منفی ناشی از آن است که اندیشه «فاندر»، اروپایی و از دید یک میسیونر می‌باشد. قضاوت وی در مورد سطح اجتماعی، اقتصادی و سیاسی مشرق زمین از دیدگاه‌های اخلاقی - مذهبی است، یعنی تنها منتظری که از دید او ارزشمند و معتبر می‌باشد. «فاندر» در عین حال که به دیدگاه ساده‌لوحانه اروپامحوری جهان مقید بود، یعنی همان دیدگاهی که معیار پیشرفت اجتماعی اقتصادی و سیاسی اروپا مطرح گردیده بود، اعتقاد داشت که دین مسیح مبنای کلیه پیشرفتهای اروپاست. از این رو به تشخیص وی مشرق‌زمین در وضعیت عقب‌افتادگی است و نسخه‌ای که برای بهبود آن می‌دهد، پذیرش علم، فرهنگ و اخلاق اروپایی است.

«فاندر» در مورد شرقیان می‌نویسد: «آنان ناگزیرند یاهنر، علوم و آداب و رسوم اروپا را الگو قرار دهند و از اروپا درس بگیرند، یا آن که به وابستگی مستقیم اروپا تن در دهند» (۴۹) «فاندر» با همان طرز فکر خود که در انتظار بازگشت مسیح و حکومت هزار ساله وی می‌باشد، معتقد است که می‌تواند نابودی و اضمحلال جامعه شرق را پیش‌بینی کند. وی زوال قدرت سیاسی امپراتوریهای ایران و عثمانی و گسترش قدرتهای روسیه و انگلستان را به خاور نزدیک از نشانه‌های اولیه تحقق این ادعا می‌داند. (۵۰)

در ۱۸۳۶ «فاندر» برای سفری تحقیقاتی عازم استانبول شد. در طول سفر دو ماجرا برای او پیش آمد. وقتی می‌خواست به «طرابوزان»^۱ کشتی بخار انگلیس که از بهار همان سال بر آبهای دریای سیاه به حرکت در آمده بود، سوار شود، حیرت ساکنان شهر از حرکت یک کشتی بدون بادبان توجه او را به خود جلب کرد. پاشای آن منطقه سعی داشت، با یک قایق پارویی از کشتی بخار جلو بزند که البته موفق نشد، زیرا با وجود امواج حاصل از کشتی بخار فقط با زحمت توانست از واژگون شدن قایق کوچک پارویی جلوگیری کند. در حین سفر «فاندر» در داخل کشتی با غرور طرز کار این هیولای غزان را برای ترکهای حیرت‌زده توضیح می‌داد و این توضیح را با هوشیاری کامل و به قصد نشان دادن برتری معنوی و مادی اروپا به آنها ارایه می‌کرد، زیرا این برتری پس از جنگهای ۲۸-۱۸۲۷ میان روسیه و دو قدرت ایران و عثمانی بایستی برای آنها و بلکه برای هر انسان شرقی روشن می‌شد. «فاندر» این نظر خود را نیز به سخنان غرورآمیزش می‌افزود که اگر مسلمانان هم می‌خواهند عرض اندام کنند، تنها یک راه برایشان وجود دارد، یعنی انعطاف در برابر مسیحیت و یا اصلاً توجه و گرویدن به آن که به زعم وی مبنای توسعه فنی - صنعتی بود. او فکر می‌کرد که توانسته است، نفرت مسلمانان نسبت به مسیحیان را از میان بردارد و جامعه‌ای باز و لیبرال را جایگزین آن سازد، از این رو احساس خوشبختی می‌کرد. به همین دلیل بود که مشاهده کشتی بخار، او را برای کار میسیونری بسیار دلگرم ساخت. (۵۱)

ماجرای دوم در همان سفر سال ۱۸۳۶ اتفاق می‌افتد. «فاندر» در استانبول به دلیل وجود میسیونرهای آمریکایی در این شهر امکان دیدار از یک مدرسه نظام را که ۱۵۰ جوان ترک را تعلیم می‌داد، پیدا کرد. (۵۲) این مدرسه دانش‌آموزان خود را به شیوه اروپایی آموزش می‌داد. در این مدارس علاوه بر آموزشهای ابتدایی، اطلاعات پایه علمی نیز تدریس می‌شد که البته به عقیده «فاندر» به دلیل کم‌اطلاعی آموزگاران بسیار ناقص و بی‌مایه بود. «فاندر» هنگام دیدار از آموزشگاه احساس می‌کرد، در اروپاست؛ از روپوش دانش‌آموزان گرفته تا مسلمان، نیمکتها، میزها و بشقاب و قاشقها همه اروپایی بودند. با مشاهده این وضع «فاندر» نتیجه گرفت که عصر

1. Trapezunt (= Trabzon)

جدیدی برای ملل مشرق زمین در شرف آغاز است. وی معتقد بود که این وضع به نفع کار میسیونری اوست، زیرا به استنباط وی افسران جوان مدرسه نظام بسیار کمتر از مردم، مسیحیان را به دیده حقارت می‌نگریستند و «احترام بیشتری نسبت به مسیحیان، حداقل برای فرنگیها یا اروپاییها، قائل بودند».^(۵۳) به این ترتیب «فاندر» به مدرنیزه کردن امپراتوری عثمانی امیدوار شد، زیرا مشاهده کرده بود که آداب و سنن و شیوه زندگی در کشورهای شرقی کاملاً با اسلام عجین شده است. به این دلایل «فاندر» امیدوار بود که با پذیرش عادات زندگی اروپایی، مقررات مذهبی تغییر یابند و با برقراری رابطه میان ترکها و اروپاییان در جامعه مسلمانان گشایش کلی حاصل شود و انجام کار تبلیغ نیز به همین مسأله بستگی داشت. اگر «فاندر» از این مسأله نیز آگاهی داشت که اصولاً این گونه انعطاف‌پذیری در برابر مذاهب دیگر با اسلام بیگانه است، آنقدر به جامعه اسلامی فشار نمی‌آورد، تا آن را به صورت نسبتاً لیبرال درآورد، زیرا به نظر وی بدون مدرنیزه کردن زمینه‌های اقتصادی، نظامی و سیاسی، امپراتوری عثمانی، آینده‌ای تاریک و سیاه را پیش رو داشت، چون این کشور با قدرتهای اروپایی رشد نکرده بود. «گریوز» با واژه‌هایی مشابه توضیح می‌دهد: «اگر عثمانی نخواهد اصول حکومت اروپا را بپذیرد، در این صورت نمی‌تواند در برابر فشار خارج تاب بیاورد».^(۵۴) با این وجود هر دو میسیونر از این مطلب آگاه بودند که لیبرالی کردن باید با تغییر موضع مذهبی مسلمانان صورت پذیرد. «گریوز» ادامه می‌دهد: «و اگر چنین کنند، همچون قدرت اسلامی از درون نابود خواهند شد. به نظر می‌رسد خشونت‌ت‌عصب اسلامی بشدت فروکش کرده باشد».^(۵۵) به نظر «فاندر» مادام که بدون مانع امکان میسیونری وجود داشته باشد، اگر بی‌تفاوتی نسبت به مسایل مذهبی نیز افزایش یابد، این نکته بسیار ناچیز و کم اهمیت است و با خوش‌بینی بسیار تصور می‌کرد که اگر اسلام اجازه تبلیغ مسیحیت را در سرزمینهای خود بدهد، انجام هرکاری ممکن خواهد بود.^(۵۶) وی به دلیل نمونه‌های اندکی که غرب می‌توانست در آنها نفوذ کند، گمراه شد و دست به تحول و حرکتی کلی زد که هنوز قابل رؤیت نبود و همه مردم را در بر می‌گرفت و در نتیجه آن تمام آینده را براساس برخی پدیده‌های تک‌موردی در حال حاضر رقم زد. این گونه ارزیابی قدرت در جامعه شرق آن طور که با باور

مسیحی و آینده‌گرا انطباق دارد، البته به هیچ روی منطبق برحقیقت نیست. میسیون بازل پس از تلاشهایی که در دهه ۳۰-۱۸۲۰ به خرج داد، باید سرانجام پی برده باشد که در آن زمان و آن موقعیت ایجاد یک میسیون برای تبلیغ مسلمانان با وجود ضعفهای سیاسی - نظامی ایران و عثمانی میسر نبود، زیرا جامعه مسلمان چنان اقدامی را با پایداری و ثبات منهدم می‌ساخت. به این ترتیب بوضوح معلوم می‌شود که «فاندر» در وضعی نبود که روابط مشرق زمین را در راستای صحیحی ببیند و درماندگی هیأت را درک کند.

«میزان الحق» و انصراف از بازگرداندن مسلمانان از دین خود

طرح «فاندر» برای تبلیغ

کار میسیونری ۱۸۲۷ و ۱۸۲۸ در ماورای قفقاز^۱ انگیزه‌ای شد تا «فاندر» مضامین موعظه میسیونری خود را در اثر مکتوب و حجیمی ارائه دهد. مسلمانان همیشه در گفتگوها آنقدر ایراد می‌گرفتند و مخالفت می‌کردند که استدلالهای «فاندر» به آخر نمی‌رسید. از این رو وی تصمیم گرفت، توضیحات خود را در یک مجموعه بسته ارائه دهد. در ۱۸۲۹ نیز به نگارش کتاب قطور ۴۰۰ صفحه‌ای خود، «میزان الحق» که در ترجمه فارسی آن در ۱۸۳۵ به این نام شهرت داشت، پرداخت.^(۵۷) این کتاب در طول قرن نوزدهم به چندین زبان آسیایی ترجمه شد، خوانندگان بسیاری داشت و نویسنده‌اش را به صورت شخصیت مهمی در مباحث میان اسلام و مسیحیت درآورد.^(۵۸)

«میزان الحق» در تاریخ میسیونری بازل در مشرق زمین سند درجه یک محسوب می‌شود، زیرا به طور مؤثر نمایانگر روش میسیونرها و طرح کار آنهاست، به همان صورتی که مبلمان در شوشی پیش از آغاز کار میسیونری در کشورهای مشرق زمین از این روش و طرح کار استفاده می‌کردند. این کتاب نیز نظیر یک «دستورالعمل عمومی»، راه «فاندر» را برای هجوم تبلیغاتی به جهان شرق باز می‌کرد، طوری که مبنایی غیرمستقیم و البته کافی برای قضاوت در

۱. موضوع کتاب «انجمن میسیونری بازل در قفقاز» است که بزودی منتشر خواهد شد (م).

مورد رابطه فرهنگی میسیونرها با مشرق زمین به دست می‌دهد. وقتی «فاندر» در ۱۸۲۹ به ایران و بین‌النهرین رفت، باید معلوم می‌شد که آیا روشهای توسعه یافته امپراتوری روسیه در بغداد نیز قابل استفاده است یا خیر. به همین دلیل برای ارزیابی «میزان الحق» مقایسه تجارب و نتایج کار «فاندر» که حاصل اقامت در ایران و امپراتوری عثمانی بود، غیر قابل تغییر است. امروزه تقابل طرح کار و آزمایش آن در عمل، نشان می‌دهد که زندگی در یک کشور مسلمان به طور اصولی در اندیشه اولیه کار میسیونری تغییری ایجاد نکرده، اما یک جایگاه ارزشی نو که در اصل پیش‌بینی نشده، بدان بخشیده است، طوری که سرانجام ممکن است، سخن از دو طرح کار در امر میسیونری به میان آید.

«میزان الحق» با استدلال زیرکانه‌اش نمایانگر انسجام و غنای دست مایه فکری آن است.

«فاندر» سعی داشت، برای جذب خوانندگان مسلمان به اعتقادات مسیحیت، همانها که مخاطب کتاب بودند، یک رساله دفاعی جامع در مورد مسیحیت بنویسد. وی به منظور جمع‌آوری معیارهایی برای قضاوت در بحث مذکور کار خود را با مجموعه‌ای از دیدگاهها که به نظرش شاخص مذهب واقعی بودند، آغاز کرد.^(۵۹) این رساله با معیارهایی که در مقدمه طرح‌ریزی شده‌اند، به توصیف مسیحیت و اسلام می‌پردازد و با مجموعه‌ای استنتاج به صورت یک تعلیل علمی به پایان می‌رسد. میسیونرها امیدوار بودند که به این ترتیب قادر به اثبات حقیقت مسیحیت گردند.

از نظر «فاندر» یک مذهب واقعی دارای پنج معیار است، مذهب باید پاسخگوی آن خواستهای بشر باشد که در راستای سعادت و نیکبختی قرار دارند و بایستی شامل حقیقت و خلوص اخلاقی یعنی عصمت باشد؛ مورد دیگر تطابق مکتب مذهبی با وجدان است که «فاندر» این مورد را، معیاری می‌داند که اساساً برای تعیین خوبی و بدی کلیه انسانها تغییرناپذیر است؛ تعالی، عدل، تقدس و قدرت مطلق خداوند؛ تطابق مکتب با اصول یعنی با «مظاهر الهی» در طبیعت که آن را خلقت می‌نامیم و سرانجام عدم وجود تضاد آشکار در خود مکتب، آخرین معیاری است که «فاندر» بر می‌شمرد. وی ابتدا دین مسیح را به نقد می‌کشد و با بحث در مورد

موضوعاتی نظیر الهیات پیه‌تیستی^۱، حقانیت وحی انجیل و انتقال وحی به مردم، رستگاری، رستخیز سیمای خدا و انسان و اعمال روزانه در دین مسیح، آنها را براساس پنج معیار یک مذهب واقعی ارزیابی می‌کند. «فاندر» مبنای گفته‌های خود را در این کتاب، داستانهای مختلفی از گرویدن مردم به این دین قرار می‌دهد و نتیجه می‌گیرد که الهیات مسیحی از نوع پیه‌تیستی آن با نظریه‌های ارائه شده، متناسب است و از همین روست که مبین حقیقت می‌باشد.^(۶۰) وی پس از آن که اطمینان می‌دهد، حقیقت مکتب مسیح را با موشکافی و دقت نظر علمی اثبات کرده است، بخش مفصلی از کتاب را به تشریح مکتب قرآن اختصاص می‌دهد^(۶۱) و از خوانندگان مسلمان می‌خواهد که با بیطرفی و با بررسی دقیق و صحت نظر، ضمن مخالفت کامل با موضع شخصی وی به موضعگیری در مورد نظرهای موافق و مخالف بپردازند، با توضیحی که «فاندر» به طور ضمنی می‌دهد، روشن می‌شود که اثبات این مطلب که اسلام به دلیل تضادهای موجود در آن نمی‌تواند آن مذهب واقعی باشد، بسیار برای وی حایز اهمیت است. از این رو «فاندر» کلیه استدلالهای روحانیان را مبنی بر وحی الهی قرآن، پیشگویی ظهور حضرت محمد(ص) در کتب مقدس قدیم (تورات) و جدید (انجیل)، اوج زبان قرآن و خلوص اخلاقی در زندگانی حضرت محمد (ص) را رد می‌کند و برعکس از برخی استدلالها، از جمله اوج زبان قرآن در جهت مخالف آن استفاده می‌کند. وی می‌گوید، وحی باید برای مردم قابل فهم باشد، از این رو مدعی می‌شود که سبک بالای زبان قرآن، دال بر غیرالهی بودن آن است. «فاندر» معتقد است که این کتاب با وجود اوج هنرمندی اساساً فاقد اعتبار شرعی است و از این نظر مردم به خودی خود در جهل و گمراهی قدم برمی‌دارند.^(۶۲)

مکتب اسلام در کلام «فاندر» همچون ملغمه‌ای از سنن عربی، یهودی و مسیحی است که محمد(ص) آنها را طی سفرهای خود جمع‌آوری کرده است.^(۶۳) وی به این ترتیب ویژگی جاودانگی و ورای زمان بودن اسلام را رد می‌کند و قرآن را یک سند صرف از زندگانی حضرت

۱. Pietismus: جنبش پروتستانی قرون ۱۷ و ۱۸ که سعی داشت، با زهد شدید و نوع‌دوستی فعالانه بر ارتدوکس غلبه کند (م).